J. KAHK
H. PALAMETS
S. VAHTRE

EESTI NSV AJALOOST

VII-VIII KL.

Eesti ala feodaalse killustatuse perioodil

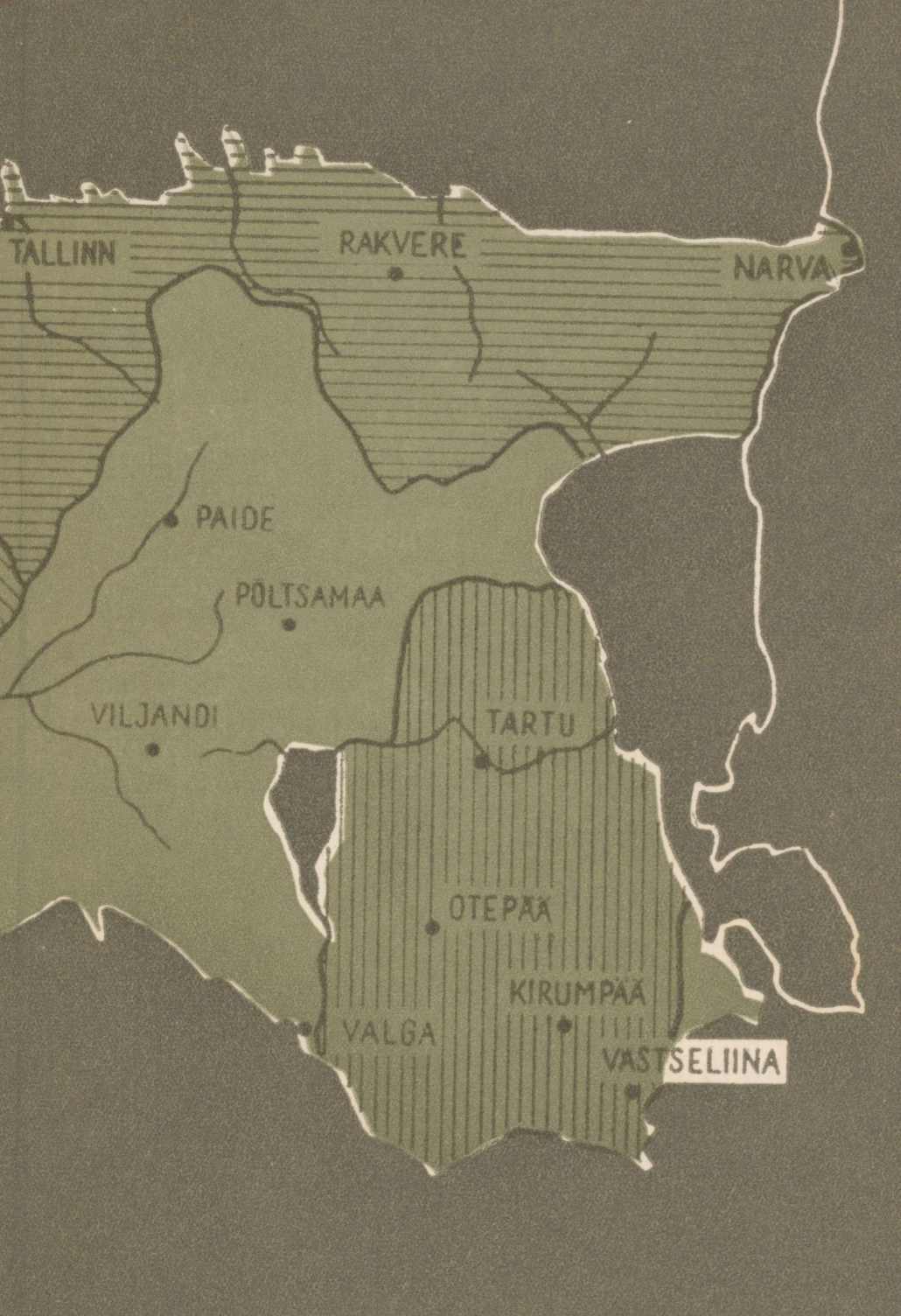
TALLINN
RAKVERE
NARVA
PAIDE
PÕLTSAMAA
VILJANDI
TARTU
OTEPÄÄ
KIRUMPÄÄ
VALGA
VASTSELIINA

A-30158

J. KAHK
H. PALAMETS
S. VAHTRE

EESTI NSV AJALOOST

LISAMATERJALI VII—VIII KLASSI
NSV LIIDU AJALOO KURSUSE JUURDE

3. trükk

KIRJASTUS «VALGUS»
TALLINN 1970

9(E)
K07

Kunstiliselt kujundanud T. Aru

Autorid:

J. KAHK — pt. 9—13
H. PALAMETS — pt. 14—17
S. VAHTRE — pt. 1—8

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
75295

ARHIIVKOGU

6—6

1. ÜRGKOGUKONDLIK KORD EESTI NSV TERRITOORIUMIL.

Eesti ala vanim asustus. Ligikaudu kaksteist-kolmteist tuhat aastat tagasi lõppes Baltimaadel jääaeg. Alles pärast seda sai siin tekkida taimestik ja loomastik ning elama asuda inimene. Esimesed andmed inimasustuse olemasolust Eesti alal pärinevad VII—VI aastatuhandest e. m. a. Vanim teadaolev inimasula on olnud *Kunda* lähedal omaaegse järve saarekesel. Sealt leiti tuleasemeid, samuti kivist, luust ja sarvest küttimis- ja kalapüügiriistu (oda- ja nooleotsi, ahinguid ja kirveid). Praegu on muistne järv soostunud, kunagine saar aga kannab Lammasmäe nime.

Kiviaeg (VII—II aastatuhandeni e. m. a.).

Samalaadseid töö- ja tarbeesemeid on leitud veel mitmelt poolt mujaltki (vt. kaart lk. 4). Inimeste tolleaegsed peatuskohad asetsesid vete ääres, kus olid soodsad võimalused kalapüügiks.

Kunda Lammasmägi, kust leiti vanima inimasula jäljed Eestis.

Eesti ala vanimad asukad said elatust *küttimisest, kalapüügist* ja mitmesuguste söödavate *taimede korjamisest.* Tähtsamad tööriistad olid kivist. Seepärast nimetatakse seda aega (kuni II aastatuhandeni e. m. a.) *kiviajaks.*

Ajal, mil Eestisse asusid elama esimesed inimesed, erines loodus tunduvalt praegusest. Laialdased alad Lääne-Eestist ja saared, välja arvatud Saaremaa kõrgustikuosa, olid mere all. Võrtsjärv oli tunduvalt suurem kui praegu. Pikkamööda tõusis maapind ja meri taganes. Kiviaja lõpuks kujunes Eesti rannajoon juba enam-vähem niisuguseks, nagu ta seda on tänapäeval. Maa oli kaetud metsaga, kus elasid ürgveised ehk tarvad, põdrad, karud, hundid, metssead, rebased, jänesed jt. metsloomad.

Emajärgne sugukond. Kiviaja inimesed elasid sugukondadena laagritaolistes asulates. Elamuteks olid ringikujulised, pealt teravad lattidest *püstkojad,* mille keskel paiknes leease. Talve tulekul kaeti koda mätaste, loomanahkade, sambla ja puukoorega või asuti mätastega kaetud, mõnikord pooleldi maa sisse kaevatud onnidesse.

Meeste ülesandeks olid välised tööd, küttimine ja kalapüük. Tihti olid mehed pikemat aega kodust ära. Kodukolde eest hoolitsesid naised — kasvatasid lapsi, valmistasid rõivaid, korjasid taimi, marju, seeni ja pähkleid. Naiste tegevust loeti tähtsamaks ja sugukonna põlvnemist arvestati ema

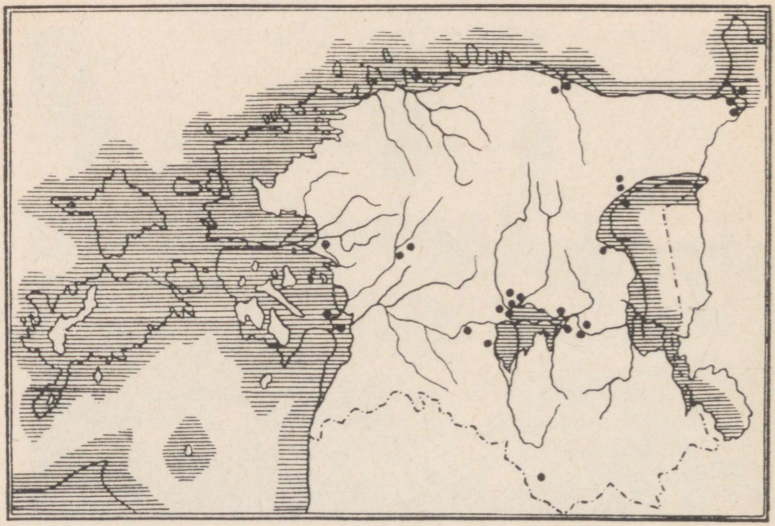

Vanimad inimeste asulapaigad Eestis. Viirutatud alad olid mere all.

järgi. Niisugust sugukonda nimetatakse *emajärgseks* ehk *matriarhaalseks sugukonnaks.*

Kust pärinesid Eesti ala vanimad elanikud? Missugune oli Eesti algelanike päritolu, ei ole täpsemalt teada. Alates III aastatuhandest e. m. a. on siin aga elanud *soome-ugri hõimud.*

Soome-ugri hõimud.

Soome-ugri hõimud olid hilisemate soome-ugri keeli kõnelevate rahvaste — soomlaste, ungarlaste, eestlaste, karjalaste, liivlaste, mordvalaste, maride, udmurtide, komide, hantide, manside kauged eelkäijad. Algselt elasid soome-ugri hõimud Uraali ja Volgamaade piirkonnas. Sealt rändasid nad mitmele poole laiali ning asustasid ulatuslikud alad Ida- ja Põhja-Euroopas. Osa soome-ugrilasi, nimelt ungarlased, jõudis välja Doonau madalikule. Balti ehk Läänemere kallastele asunud soome-ugrilasi nimetatakse *läänemere-soomlasteks.* Need olid eestlaste, liivlaste, soomlaste ja karjalaste esivanemad.

Naaberhõimud.

Balti mere idarannikul kohtusid soome-ugri hõimud mitmete teiste hõimudega. Lõuna poolt tulid Baltimaadele balti hõimud, lätlaste ja leedulaste eelkäijad, kellega soome-ugrilased osalt segunesid. Samuti puututi kokku skandinaavlastega. Tuntud olid veel Visla suudmes elavad lääneslaavlased ehk veneedid. Hiljem, kui Peipsi taha asusid elama idaslaavlased, kes kõnelesid umbes samasugust keelt kui veneedidki, hakkasid eestlased idaslaavlasi nimetama venelasteks.

Karjakasvatuse ja põlluharimise algus. Isajärgne sugukond. II aastatuhande keskpaiku e. m. a. võeti Eesti alal tarvitusele *pronksriistad* — kirved, sirbid, odaotsad ja ehteasjad. Pronksi tuli väljastpoolt sisse vedada, sest kohapeal puudusid selle valmistamiseks vajalik vask ja tina. Seepärast oli pronksesemeid vähe.

Pronskiaeg.

Rauaaeg.

Alates I aastatuhande keskpaigast e. m. a. õppisid eestlased kasutama hoopis tugevamat ja vastupidavamat metalli — *rauda.* Rauda saadi kohalikust soomaagist ja toodi sisse ka väljastpoolt.

Raua levik tõi inimeste ellu tähtsaid muutusi. Rauast tööriistadega sai paremini raiuda metsa, harida põldu, lõigata vilja, niita heina. Nii hakkas edenema *karjakasvatus* ja *põlluharimine.*

Loomade kodustamine ja kasvatamine, samuti põlluharimine, oli peamiselt meeste töö. Sugukonnas tõusid nüüd mehed esikohale. Sugukond muutus *isajärgseks* ehk *patriarhaalseks sugukonnaks,* kus päritolu arvestati isa järgi.

Ürgkogukondlik kord laguneb. Meie ajaarvamise algusest peale kujunes põlluharimine ja karjakasvatus eesti hõimude peamiseks tegevusalaks.

Põlluharimine. Põlluharimine toimus algul *aletegemise* teel. Hiljem tekkisid ka *põlispõllud.* Maad künti algelise adraga. Kasvatati otra, nisu, kaera, hernest, naerist ja lina.

Koos põlluharimise arenemisega lagunes sugukondlik kord. Tekkisid *suurpered,* mis koosnesid lähematest sugulastest. Põlispõllunduse levikuga eraldusid *üksikpered,* kes said vajalike töödega toime oma perega. Põllumaade minekuga üksikperede valdusse tekkis *eraomand* ja varanduslik ebavõrdsus. Endise sugukonna asemel, kus kõik liikmed olid **Külakogukond.** võrdsed, kujunes üksikperedest koosnev *territoriaalne* ehk *külakogukond,* kus ühed olid rikkamad, teised vaesemad.

Muistsete eestlaste usund. Muistsed eestlased pidasid esemeid ja loodusnähtusi elavateks. See oli tingitud inimese võimetusest loodusjõudude ees, mis sisendas kartust arusaamatute ning salapäraste nähtuste vastu. Arvati, et loodusjõududes, puudes ja kivides tegutsevad nende hinged (haldjad), keda püüti mõjustada ohvriandide toomisega.

Alepõletajad. *E. Järnefeldi maali järgi.*

Aletegemiseks valitud alal raiuti kõigepealt puud maha ja lasti hästi ära kuivada. Kuivanud puud ja võsa süüdati põlema ning tuhk aeti ühtlaselt üle maa laiali. Tuhka külvatud seeme künti adraga maa sisse. Alemaa andis paar-kolm aastat väga head saaki, tuli aga seejärel 15—20 aastaks puhkama jätta.

Ohvrikivi Toomemäel Tartus.

Haldjatest kujunesid *jumalad,* kellest tähtsam oli *Taara* ehk *Uku.*

Jumalate ja haldjate austamiskohaks olid pühad *hiied,* samuti üksikud suuremad puud, kivid ja allikad. Siin püüti teada saada jumalate arvamust. Sellega tegelesid *targad* ehk nõiad. Näiteks lasti enne sõjateele asumist hobusel astuda üle mahaasetatud piigi. Kui hobune astus sellest üle parema ehk elujalaga, siis arvati, et sõjakäik läheb hästi korda, kui aga vasakuga, pidi see tähendama halba. Tapeti ka ohvriloomi. Kui loom langes paremale küljele, arvati, et ohver on jumalatele meelepärane; kui aga vasakule, siis vastupidi.

Ennustamine.

Usuti, et inimese elu jätkub pärast surma. Sellepärast pandi surnule hauda kaasa mitmesuguseid esemeid, mida tal arvati hauataguses elus tarvis minevat. Levinud kombeks oli surnute põletamine hiites.

Küsimusi.

1. Kirjeldage Eesti muistsete elanike tööriistu ja elatusalasid.
2. Millist mõju avaldas rauast tööriistade kasutuselevõtmine elatuse hankimisele?
3. Miks tekkis isajärgne sugukond?
4. Miks lagunes sugukondlik kord?
5. Milliste hõimudega puutusid muistsed eestlased kokku?

2. VARAFEODAALSETE SUHETE KUJUNEMINE (X–XII SAJAND).

Asustus ja naaberrahvad. X—XII sajand oli eestlaste elus silmapaistvaks tõusuajaks. Kasvas rahvaarv, asustus levis üle kogu maa. Suhteliselt tihedalt asustati nüüd ka Saaremaa ja mandri loodeosa, kus varem oli vähe rahvast olnud. Elaniketa jäid ainult suuremad soodealad ja väiksemad saared. XIII sajandi alguses elas Eesti alal umbes 150 000—200 000 inimest.

Eestlaste naabriteks lõunas olid *liivlased* ja *läti hõimud* — kurelased ehk kuršid, semgalid ja latgalid, kes olid enamvähem samal arenemistasemel kui eestlased. Ida pool elasid *venelased,* kellel oli juba kujunenud feodaalkord ja riik. Põhja pool Soome lahte elasid *soomlased,* kellest paljud olid sinna rännanud Eestist. Teisel pool Balti merd elasid *Skandinaavia* rahvad. Kõigi nende naabritega oli eestlastel sagedasi kokkupuuteid, kord sõbralikke, kord vaenulikke.

Põllumajanduse edenemine. Silmapaistvaid edusamme tegi põllumajandus. Võeti kasutusele rauast sahateradega kaheharuline ader, mis võimaldas paremini maad harida. Kõige rohkem kasvatati talirukist ja otra. Põldu hariti nii kaua, kuni ta saaki andis, ja jäeti seejärel pikemaks ajaks sööti. Niisugust algelist maaviljelussüsteemi nimetatakse *söödisüsteemiks.* Tunti ka *kaheväljasüsteemi,* mille puhul igal aastal pool põldu oli vilja all, teine pool (kesa) aga «puhkas». Arvatakse, et juba sel ajal tekkis ka *kolmeväljasüsteem* — ühele kolmandikule põllust külvati talivili, teisele suvivili, kolmas aga oli kesa all. Kolmeväljasüsteem muutus edaspidi üldiseks ja valitses kuni XIX sajandini. Endiselt tehti ka alet.

Maaviljelussüsteemid.

Külad. Elati koos *küladena.* XIII sajandi kroonikates kiidetakse Eesti ala avaraid põlde ja ilusaid külasid. Suurte ja jõukate küladena olid tuntud näiteks Kareda küla Järvamaal ja Tõrma küla Virumaal.

Koos põlluharimisega edenes *loomakasvatus.* Kasvatati hobuseid, veiseid, lambaid, kitsi, sigu ja kodulinde. Nii

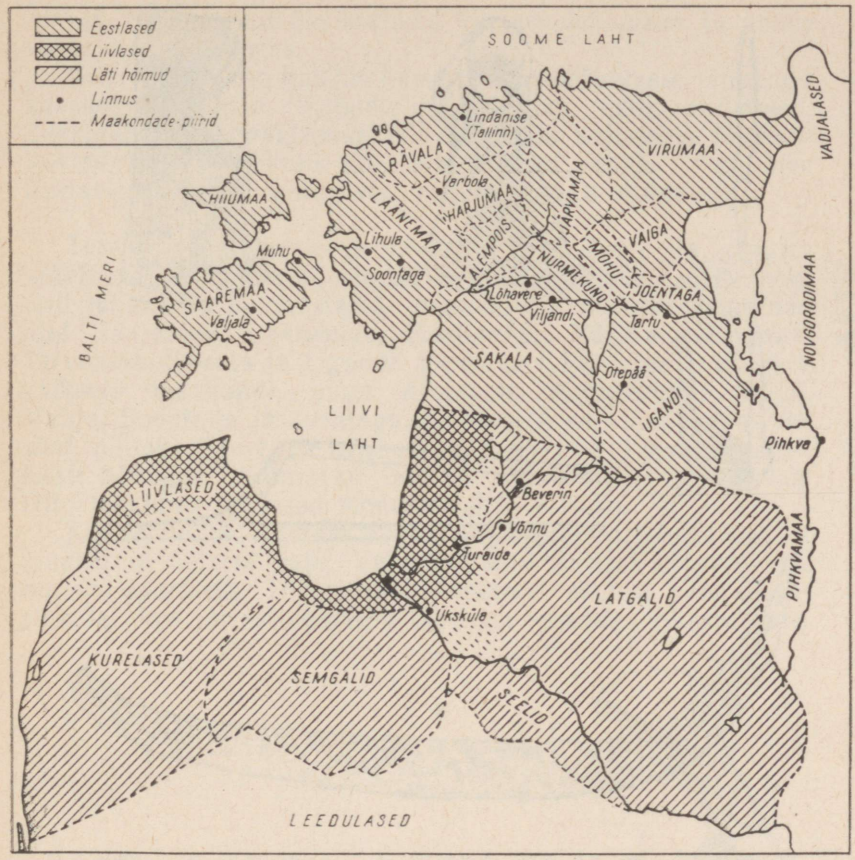

Eestlased ja nende naabrid XII sajandi lõpul.

kroonikute jutustused kui ka linnustest leitud koduloomade luude hulk annavad tunnistust koduloomade rohkusest.

Käsitöö ja kaubitsemine. Vajalikud töö- ja tarberiistad valmistati suuremalt osalt kodus. Jõukamate tarvis tegid tööriistu ja relvi käsitöömeistrid, keda nimetati *seppadeks*. Juhtival kohal oli metallitöötlemine. Savinõude valmistamiseks võeti kasutusele potikeder. Tuntud ja kiidetud olid eesti naiste kootud vaibad.

Järjest ulatuslikumaks muutus *kaubitsemine* nii maal kui ka merel. Käidi kaubareisidel Novgorodis ja Pihkvas. Laialdase kuulsuse oma kauba- ja röövretkedega Balti merel omandasid saarlased.

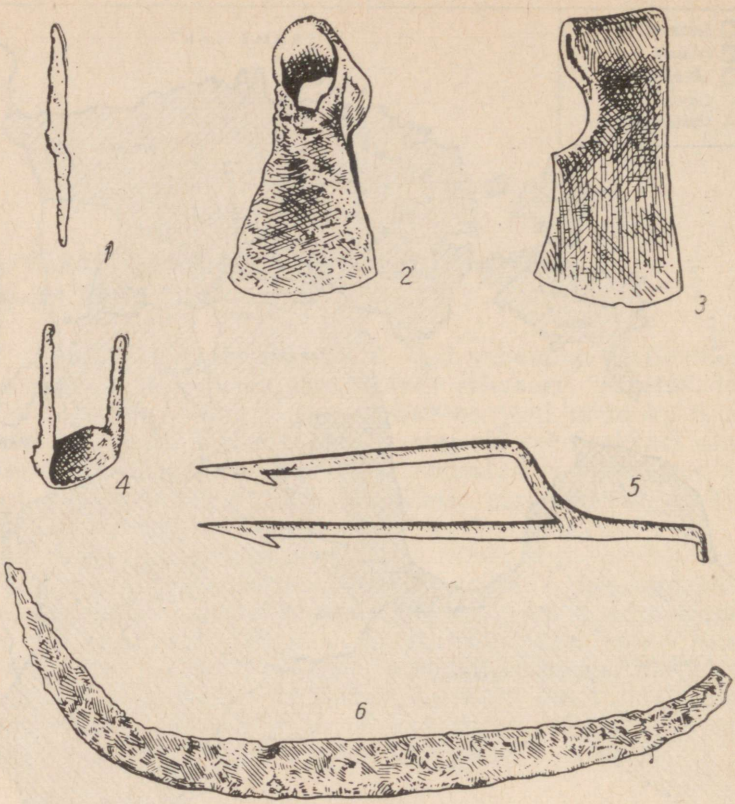

Rauast tööriistu XI—XII sajandist. *1* — nuga; *2* ja *3* — kirved; *4* — voolmed; *5* — poolik ahing; *6* — vikat.

Tähtsamatel ühendusteedel kujunesid *käsitöö-* ja *kaubitsemiskeskused* alalise elanikkonnaga. Sellised olid näiteks Tartu (Tarbatu), Otepää, Viljandi ja Tallinn, mida tollal nimetati Kalevanlinnaks (vene k. Kolõvan), skandinaavlaste poolt aga Lindaniseks. Nendes keskustes peatusid tihti vene, Skandinaavia ja teiste naaberrahvaste kaupmehed.

Feodaalsuhete tekkimine. Edusammud kõigil elualadel, eriti maaharimises, põhjustasid muudatusi ühiskondlikus elus. Varanduslik ebavõrdsus süvenes. Rikkamad pered, kellel oli rohkem tööriistu ja kariloomi, suurendasid oma maid teiste arvel. Oma perekonnaliikmete kõrval kasutasid nad ka *orjade* tööjõudu. Orjadeks olid peamiselt sõjavangid. Tihti asusid jõukamate perekondade maad lahus külakogukonna

omast. Niisuguseid üksiktalusid kutsuti *mõisateks* ja nende valdajaid mõisnikeks.

Tekkiv ülikkond hakkas kasutama ka sõltuvusse langenud kaaskogukondlaste tööjõudu ja nõudma neilt andameid. Tekkisid ühiskonnaklassid. Nii hakkasid kujunema *feodaalsuhted.* Rahva põhihulk jäi sel ajal siiski vabaks ja kujunev feodaalide klass ei olnud veel rahvast täiesti eraldunud.

Territoriaalne jaotus ja halduslik kord. Eesti ala jagunes *kihelkondadeks,* mis koosnesid paljudest küladest. Kihelkonnad omakorda moodustasid *maakonna,* millest suuremad olid Saaremaa, Läänemaa, Harjumaa, Rävala, Virumaa, Järvamaa, Sakala ja Ugandi. Kesk- ja Lääne-Eestis oli rida väikseid maakondi, nagu Alempois, Nurmekund, Mõhu, Vaiga, Soontaga ja Joentaga. Kujunesid ka *maakondade liidud,* näiteks Saare- ja Läänemaa, Sakala ja Ugandi vahel. Eesti hõimude liitumisega hakkas kujunema eesti rahvas. Olid tekkimas eeldused feodaalriigi loomiseks.

Eesti hõimude koondumine.

Kihelkondade eesotsas seisid *vanemad,* kes lahendasid ka maakonna ühiseid asju. Vanemad olid ühtlasi sõjaväe ehk *maleva* juhtideks. Tähtsamaid küsimusi arutati rahvakoosolekutel, kus järjest suurema tähtsuse omandas rikaste tahe.

Eesti naise rõivastus XII sajandil.

Eesti naise rõivastus XII sajandil koosnes tavaliselt linasest varrukatega särgist ning sellel kantavast villasest käisteta umbkuuest ja vööst. Abielunaised kandsid veel põlle ja peas linikut. Sääred mähiti pikkade kitsaste mähistega. Jalas kanti kas nahast kingi, pastlaid või puukoorest viiske.

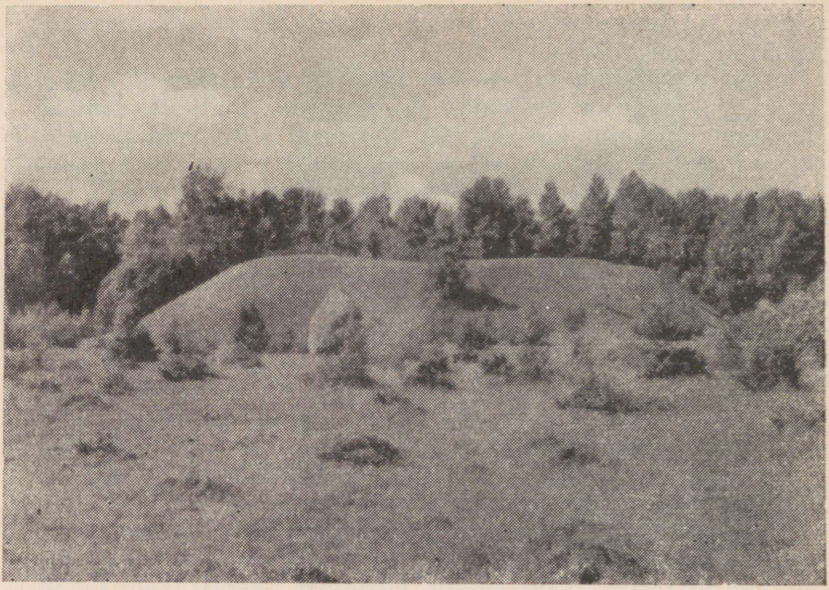

Lõhavere linnamägi. Siin asus Sakala vanema Lembitu linnus.

Kaitseks vaenlaste vastu ehitati kõrgematele ja raskesti ligipääsetavatele kohtadele *linnused,* mis ümbritseti muldvalli ja kõrge püsttaraga.

Suhted Vana-Vene riigiga. Vanades Vene kroonikates nimetatakse muistseid eestlasi, osalt ka teisi läänemeresoomlasi, *tšuudideks.* Tšuudidest räägivad Vene kroonikad ja muud kirjalikud allikad sageli. Nad olid Vana-Vene riigiga liidusuhetes. Korduvalt mainitakse tšuudide osavõttu Kiievi-Vene vürstide sõjakäikudest. Nii võitlesid nad vürst Olegi juhtimisel isegi Konstantinoopoli all. Vana-Vene riigi poliitilises elus oli tšuudidel kindel koht.

1030 Jaroslavi sõjakäik Eestisse.

1030. aastal korraldas Kiievi vürst *Jaroslav Tark* oma valduste laiendamiseks sõjakäigu Eesti alale. Jaroslav rajas Tartus eestlaste linnuse asemele oma kindluse, mis Jaroslavi ristinime Juri järgi nimetati Jurjeviks. Mõnekümneks aastaks jäi see Vana-Vene riigi tugipunktiks ja maksukogumiskohaks.

Kiievi-Venemaal oli ühiskondlik kord selleks ajaks kaugemale arenenud kui Eestis. Eesti ülikud ja kaupmehed, kes Kiievi-Venemaal tegutsesid, omandasid seal rikkusi ja ees-

kujusid. Vene mõju eestlaste kaubandusele tõendab näiteks see, et sõna *«turg»* on laenatud vene keelest (*«торг»*).

Ka kirjaoskuse ja ristiusuga tutvusid eestlased esmakordselt venelaste kaudu. Eestikeelsed sõnad *«raamat»* ja *«rist»* on laenud venekeelsetest sõnadest *«грамота»* ja *«крест»*.

Nii valitsesid Eesti ala ja Vana-Vene riigi vahel üsnagi tihedad sidemed, mis mitmeti soodustasid eestlaste majanduslikku, ühiskondlikku ja kultuurilist arenemist.

Küsimusi.

1. Mis tingis asustuse laienemise ja tihenemise X—XII sajandil?
2. Milles avaldus põlluharimise arenemine?
3. Kuidas tekkisid ühiskonnaklassid?
4. Kuidas mõjustasid Eesti ala arenemist sidemed Vana-Vene riigiga?

3. EESTLASED VÕITLUSES SAKSA JA SKANDINAAVIA VALLUTAJATEGA XIII SAJANDI ALGUSES.

Saksa feodaalide tung itta. XII sajandil tõusid eestlaste vabaduse kohale üha ähvardavamad äikesepilved. *Saksa feodaalid* olid juba ammu püüdnud vallutada ida pool asuvaid maid. XII sajandil võttis see «tung itta» eriti ulatusliku iseloomu. Sakslased tungisid üle Elbe jõe ja jõudsid välja Balti mere lõunarannikule. Seal elavad lääneslaavi hõimud alistati ja orjastati. Samasugune oht ähvardas nüüd ka Balti mere idakallastel elavaid rahvaid.

Feodaalid.

Lääneslaavlaste endisele asukohale rajasid saksa feodaalid *Lüübeki* linna. See sai tugipunktiks uutele vallutustele.

Balti merel hakkasid nüüd tegutsema *saksa kaupmehed.* Ojamaa ehk Gotlandi saare kaudu purjetasid nad Balti mere idarannikule ja sealt edasi ka Kiievi-Venemaale. Kaupmehed toetasid igati feodaalide tungi itta, abistasid neid rahaliselt ja andsid rüütlitele oma laevu.

Kaupmehed.

Saksa feodaalid ja kaupmehed seadsid endale eesmärgiks vallutada Baltimaad, mis tõotas feodaalidele uusi maavaldusi, kaupmeestele aga laiemaid kauplemisvõimalusi.

Saksa feodaalide ja kaupmeeste kõrval püüdsid üha agaramalt Balti mere idarannikul kanda kinnitada ka *Taani* ja *Rootsi* feodaalriigid.

Vallutussõja ettevalmistamist asus juhtima *rooma-katoliku* kirik eesotsas Rooma paavstiga. Katoliku kirik lootis niiviisi laiendada oma mõju kaugele itta ning allutada ka Vene õigeusu kirik ja vene rahvas oma võimule.

Kirik.

Kallaletungi Baltimaile püüti õigustada vajadusega pöörata siinsed «paganad» ristiusku. Paavst kuulutas välja *ristisõja* Baltimaade rahvaste vastu ja kutsus kõiki usklikke sellest osa võtma. Ristisõdijate kõik senised patud lubati andeks anda, neile tõotati rikkalikku saaki ja maavaldusi. Nii kogunes arvukalt vaesunud feodaale ning kahtlase minevikuga seiklejaid, kes juba varem olid tegelnud riisumise ja röövimisega. Nüüd said nad selleks õiguse ja heakskiidu otse paavstilt endalt.

Ristisõda.

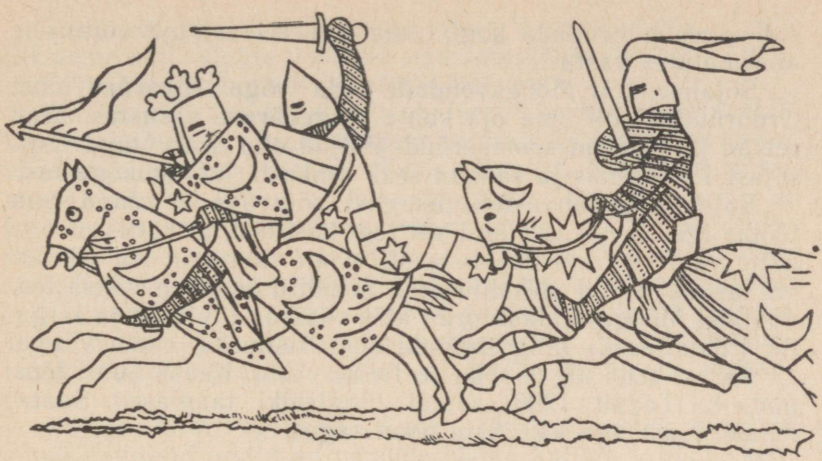

Saksa ristisõdijad. *Miniatuur.*

Liivlased ja latgalid alistatakse. Saksa feodaalide sissetung Baltimaadesse algas XII sajandi lõpul. Kõigepealt asusid nad tugipunkti loomisele *Daugava* (Väina) jõe suudmes, kus elasid liivlased. Algul püüdsid vallutajad oma tõelisi eesmärke varjata ja jätta muljet, nagu tahaksid nad tegelda ainult kauplemise ja kohaliku rahva ristimisega. Munk *Meinhard,* kes nimetati liivlaste piiskopiks, suutiski mõned liivlased ristiusku meelitada. Nende hulgas oli Turaida vanem *Kaupo,* kellest sai agar sakslaste abiline. Suurem osa liivlasi ei lasknud end aga petta. Kui sakslased hakkasid enda kasuks makse nõudma, tekkisid sõjalised kokkupõrked. Teine saksa piiskop *Berthold* langeski lahingus liivlastega.

Sissetungi algus.

Saksa vallutuse peamiseks organiseerijaks ja juhiks sai energiline ja võimuahne piiskop *Albert,* kes ei valinud abinõusid oma eesmärkide saavutamiseks. 1201. aastal algas tema korraldusel *Riia* linna ehitamine liivlaste senise küla asemele. Siit tungisid sakslased järk-järgult edasi. Võidetav maa pühendati katoliku kirikus eriti austatavale «jumalaemale» — neitsi Maarjale. Seepärast nimetati neid alasid hiljem ka Maarjamaaks.

1201 Riia linna asutamine.

Ristisõdijad nägid peagi, et Baltimaade rahvad peavad kalliks oma vabadust ega mõtlegi alistuda. Nende vastupanu võis murda ainult sõjalisel teel. 1202. aastal asuti looma erilist rüütliordut, mille liikmeteks olid elukutselised sõjamehed. Ordurüütlid ehk orduvennad kandsid pikka valget mantlit punase risti ja mõõgamärgiga. Ka nende vapil oli risti ja mõõga kujutis. Seepärast hakati ordut nimetama *Mõõgavendade orduks.* Ordu juhiks oli ordumeister. Orduvennad and-

1202 Mõõgavendade ordu.

sid vande pühendada kogu oma elu relvastatud võitlusele «uskmatute» vastu.

Sõjaliselt oli Mõõgavendade ordu väga ähvardav jõud. Ordurüütlitel oli oma aja kohta suurepärane varustus, head relvad ja tugevad soomusrüüd. Paljud olid osa võtnud ristisõjast Palestiinas ja saanud seal rohkesti lahingukogemusi.

Baltimaade rahvastel niisugust sõjaväge ei olnud. Siin töötas iga mees kas põllul või tegi käsitööd, ja võttis mõõga kätte vaid siis, kui vaenlane oli maale tunginud või oli tarvis tasuda tehtud ülekohtu eest. Seetõttu õnnestus saksa feodaalidel Mõõgavendade ordu abil alistada liivlased ja latgalid (idalätlased) ning sundida neid ristiusku vastu võtma.

Pärast seda algas sõda eestlaste vastu. Kaasa püüti tõmmata ka Taanit. 1206. aastal tungisidki taanlased Saaremaale, löödi aga saarlaste poolt tagasi.

Saksa vallutajad tungivad Eestisse. Ümera lahing.

1208 Algab eestlaste võitlus saksa rüütlite vastu.

1208. aastal tungisid saksa rüütlite väed Lõuna-Eestisse. Nende püüdeks oli maa rüüstamine, et niiviisi elanikke alistuma sundida. Põllud laastati, külad langesid tuleroaks. Maa, mille muistsed eestlased vaevarikka tööga olid võitnud põhjamaa kitsilt looduselt ja muutnud viljakandvaks, langes julma vaenlase hävitustöö ohvriks.

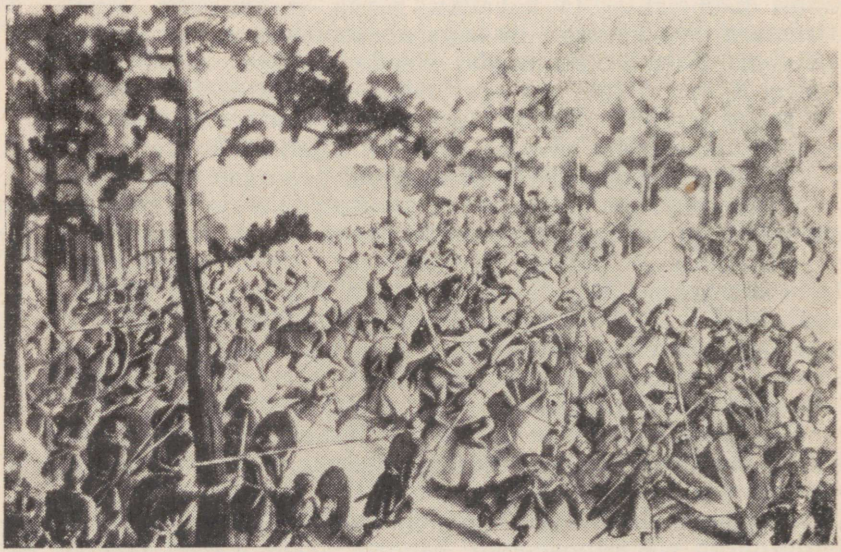

Ümera lahing. *O. Kangilaski joonis.*

Ümera, läti keeles Jumara, on Koiva parempoolne harujõgi. Lahing toimus Ümera suubumiskohal Koivasse, praegusest Valmiera linnast paar kilomeetrit lõuna pool.

Eestlased panid kallaletungijatele vapralt vastu. Igale sakslaste sõjakäigule vastasid nad omapoolse retkega. Algas raske võitlus kodumaa vabaduse kaitseks.

Üks järjekordseid eestlaste vasturetki toimus 1210. aastal. Ugandi ja Sakala maakondadest kogutud malev piiras orduvendadele kuuluvat *Võnnu* (Cēsis) linnust. Neljandal piiramispäeval, kui linnus oli juba langemas, saabus teade, et Riiast on sakslastele tulemas suur abivägi. Eestlased otsustasid linnuse piiramise lõpetada ja liikusid järgmiseks päevaks Koiva (Gauja) harujõe *Ümera* äärde, kus nad seadsid end lahinguvalmis ja jäid ootama sakslaste tulekut. Sakslased ei teadnud täpselt, kus eestlased asuvad. Mõned maakuulajad teatasid isegi, et eestlased olevat täie hooga põgenemas.

1210 Võit Ümera jõel.

Kui rüütlite vägi jõudis Ümera-äärsesse metsa, tungisid sinna peitunud eestlased nendele hooga kallale ja lõid vaenlase põgenema. Eestlased kihutasid põgenikele ratsa järele, püüdsid nendest suurema osa kinni, surmasid nad või tõid vangidena Ümera äärde tagasi. Nii saavutasid eestlased Ümera lahingus täieliku võidu.

Võit Ümera ääres innustas eestlasi võitlust jätkama ja oma jõude koondama. Teade sakslaste lüüasaamisest saadeti kõigisse maakondadesse ning tõotati olla nagu üks süda ja üks hing võitluses kristlaste vastu.

Sõda muutus üha ägedamaks. Üks sõjakäik järgnes teisele.

Saarlaste laevastik Koival. *O. Kangilaski joonis.*

1211. aastal piirasid sakslased arvuka väe ja kiviheitemasinatega *Viljandit*. Linnus jäi siiski eestlaste kätte. Samal aastal korraldasid ka eestlased suurema sõjaretke mitmest maakonnast kogutud maa- ja laevaväega. Saadi rohkesti sõjasaaki, kuid Kaupo linnust Turaidas ei läinud korda ära võtta.

1212 Turaida vaherahu.

Kurnava sõjategevuse tõttu tekkis mõlemal poolel vajadus hingetõmbeaja järele, eriti veel selle tõttu, et puhkes katk. 1212. aastal sõlmiti *Turaidas* kolmeks aastaks vaherahu. Krooniku sõnade järgi käisid eestlased endiselt püstipäi ega tunnistanud ühtki käskijat.

Eesti ja vene rahva ühine võitlus. 1215. aastal jätkus sõda uue hooga. Lõuna-Eesti maakonnad rüüstati järk-järgult paljaks. Eestlastel muutus võitluse jätkamine ikka raskemaks. Saksa feodaalidele tuli mere tagant järjest abi juurde, eestlaste read aga hõrenesid.

Liit venelastega.

Selles tõsises olukorras hakkasid eestlased taotlema abi vanadelt relvavendadelt Vana-Vene riigist. Oli ju sakslaste edasitung ohtlik ka Vene maadele. Üksikuid kokkupõrkeid sakslaste ja venelaste vahel oli juba olnudki. Ühise hädaohu tõttu kujunes eestlaste ja venelaste vahel *sõjaline liit* võitluseks saksa vallutajate vastu. Kahjuks oli Vana-Vene riik sel ajal feodaalselt killustatud, mis ei võimaldanud kogu maa jõude ühendada. Kõige suuremat abi eestlastele andsid Novgorod ja Pihkva.

1217 Eesti-Vene liitlasvägede võit Otepää all.

1217. aasta kevadtalvel saabus suur vägi Novgorodist, Pihkvast ja mujalt *Otepää* linnuse alla, mis oli juba läinud sakslaste valdusse. Kõigisse Eesti maakondadesse saadeti kutse astuda ühisesse võitlusse. Otepää alla tuligi sõjamehi Saaremaalt, Harjumaalt, Sakalast, Rävalast ja mujalt. Rõõmuga tervitati vene vägesid. Otepää piiramine kulges edukalt. Küll ruttas suur orduvägi piiratuile appi, kuid seegi ei aidanud. Pärast mõni nädal kestnud piiramist, ei suutnud sakslased enam vastu panna ja alistusid. Nad pidid lahkuma mitte ainult Otepäält, vaid ka mujalt Lõuna-Eestist, kus nad olid jõudnud kanda kinnitada.

1217 Madisepäeva lahing. Lembitu surm.

1217. aasta sügiseks koondas Sakala kuulus vanem *Lembitu* oma juhtimise alla mitu tuhat meest kogu Eestist ja kavatses koos venelastega anda vallutajatele otsustavat lööki. Sakslastel õnnestus aga Eesti malevale kallale tungida enne, kui venelased kohale jõudsid. 21. septembril (madisepäeval) toimus *Viljandi* lähedal lahing, mis oli suurimaks välilahinguks kogu tolleaegses sõjas. Sakslased olid sundinud, nagu varemgi, endaga kaasa tulema ka liivlasi ja lätlasi. Ise võitlesid nad keskel, liivlased ja lätlased tiibadel. Kaua aega kestis verine taplus vahelduva eduga. Siis õnnes-

tus rüütlitel eestlaste rinde keskosas läbi murda. Eestlased hakkasid oma väge ümber korraldama, kuid selles keerukas olukorras tabas neid raske löök — Lembitu sai surma. Madisepäeva lahing lõppes eestlaste lüüasaamisega.

See oli eestlastele tõsine kaotus. Venelaste toetusel suutsid nad siiski vastupanu jätkata.

Taani ja Rootsi vägede sissetung. Saksa vallutajad nägid, et nad ei saa jagu eestlastest, keda abistavad venelased. Seepärast kutsusid nad eestlaste vastu võitlema ka *Taani* kuninga *Valdemar II*. Taani oli sel ajal tugev feodaalriik. Ta oli juba varemgi püüdnud Eesti alasid vallutada. Seni olid eestlased need katsed edukalt tagasi löönud. Nüüd aga, mil eestlased olid pikka aega sõdinud saksa rüütlitega, saavutasid taanlased lõpuks edu. 1219. aastal langes taanlaste kätte *Tallinn,* seejärel visas võitluses kogu Põhja-Eesti. Samal ajal tungisid lõuna poolt edasi sakslased. Sageli läksid taanlased ja sakslased omavahel tülli vallutatud alade pärast.

1219 Taanlased vallutavad Tallinna.

1220. aastal tungisid Eestisse veel uued vaenlased. Ka *rootsi feodaalid,* kes samuti ammu ihaldasid Eesti alasid, arvasid olevat saabunud paraja aja saaki saada. Rootsi kuninga väed vallutasid *Lihula* ja hakkasid läänemaalasi ristima.

Rootslaste võimutsemine ei olnud aga kuigi pikk. Ühel päeval ilmus Lihula alla saarlaste malev. Saarlased piirasid linnuse sisse. Rootslaste väljatungikatse lööd suurte kaotustega tagasi. Seejärel tungisid saarlased tormijooksuga linnusesse ja hävitasid selle kaitsemeeskonna peaaegu viimse meheni.

1220 Rootslased lüüakse Läänemaalt tagasi.

Nii suutsid eestlased, kuigi neil tuli võidelda juba kahe tugeva vaenlasega, kolmanda sissetungija siiski otsustavalt tagasi lüüa.

Võitluse lõppjärk. Tartu kaitsmine. Eestlaste ägedale vastupanule vaatamata hõivasid saksa ja taani feodaalid Eesti mandriosa. Taanlased tungisid edasi ka Saaremaale ja ehitasid sinna oma linnuse. Näis, et kogu Eesti ala on alistatud. Kuid varsti puhkes üldine vastuhakk.

1222. aastal purustasid saarlased taanlaste linnuse. Saarlaste juhtimisel algas jälle kogu Eestis võitlus vaenlaste vastu. Uuesti vabastati Viljandi, Otepää, Tartu ja teised linnused. Ainult Tallinn jäi taanlaste valdusse.

Ülestõus Eestis.

Jälle asusid eestlaste saadikud teele Vene maadele, et sealt abi kutsuda. Sakala vanemad käisid isegi kaugel Vladimiris, Vsevolod Suurpesa poja vürst Juri juures. Varsti saabusidki vene abiväed. Eestlased jagasid nendega võidetud sõjasaagi. Ühiselt asuti kindlustama linnuseid ja valmistuti võitluse

jätkamiseks. Just sel ajal tungisid aga Lõuna-Venemaale mongoli-tatari hordid. Seepärast ei võidud suuremaid vene vägesid pikemaks ajaks Eestisse jätta.

Saksa ja taani feodaalid asusid uuele pealetungile ning vallutasid pärast ägedaid võitlusi suurema osa Eestist. Eestlaste vastupanu viimaseks keskuseks mandril oli Tartu.

Tartus abistas eestlasi vene väesalk vürst *Vjatško* juhtimisel. 1223. aasta sügisest alates tegid sakslased mitu katset linnust vallutada, kuid löödi iga kord tagasi. 1224. aasta augustis koondasid saksa feodaalid Tartu alla eriti suured sõjajõud. Siia tulid ka piiskop Albert, ordumeister ja teised tähtsamad tegelased. Linnus piirati ümber ja valmistuti tormijooksuks. Sakslased püüdsid meelitada Vjatškot eestlastest lahku lööma. Vjatško ei nõustunud sellega. Pärast pikaajalist piiramist algas tormijooks. Piiramistorni abil õnnestus vaenlastel tungida tugevasti kannatada saanud linnusesse. Peaaegu kõik linnuse kaitsjad langesid. Metsistunud vaenlane ei heitnud armu ka naistele ja lastele.

1224 Tartu langemine.

Tartu langemisega oli Eesti mandriala sattunud sakslaste ja taanlaste võimusesse. Mitu aastat püsisid vabana veel saarlased. Kuid 1227. aasta talvel alistasid saksa feodaalid ka *Muhu-* ja *Saaremaa.* Valjala linnuse alistumisega lõppes kurnav sõda, mis oli kestnud üle paarikümne aasta.

1227 Sõjategevus lõpeb.

Saksa ja Skandinaavia feodaalide katsed tungida edasi Vene maadesse löödi aga otsustavalt tagasi. Aleksander

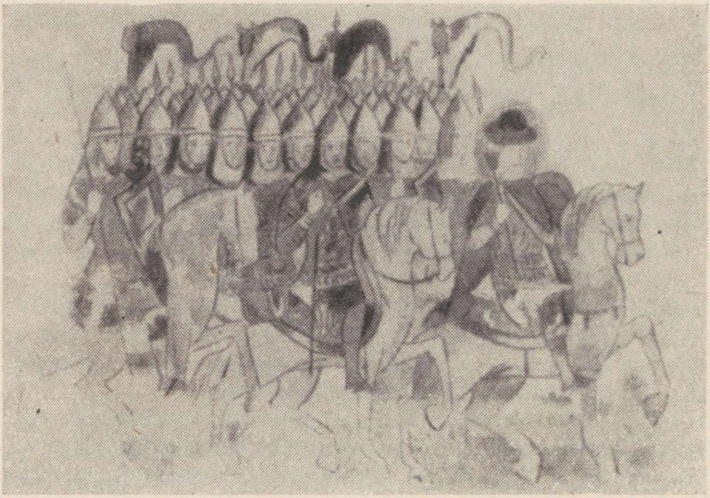

Vene vürst družiinaga sõjaretkel. *XIV sajandi miniatuur.*

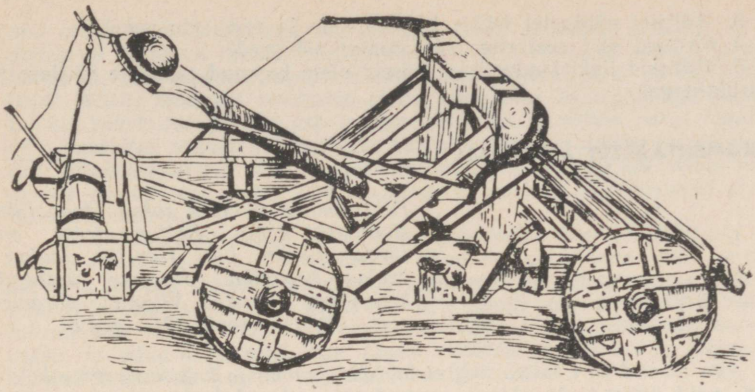

Kiviheitemasin.

Nevski juhtimisel purustasid vene väed 1240. aastal Neeva jõel rootslaste väe ja andsid 1242. aastal Peipsi Jäälahingus hävitava löögi saksa rüütlitele.

Eestlaste lüüasaamise põhjused ja tagajärjed. Et eestlased võitluses mitme vaenlase vastu lõpuks alla jäid, selles pole midagi imestada. Vaenlase jõudude ülekaal oli liiga suur. Igal aastal tuli neile Saksamaalt ja mujalt Lääne-Euroopast täiendust juurde. Vallutussõda oli laialdaselt organiseeritud ja seda toetas Euroopa tolleaegne suurvõim — Rooma paavst.

Eesti maakondade vahelised sidemed ei olnud küllalt tihedad. Seetõttu astuti vaenlase vastu välja sageli üksikult. Ei olnud vajalikku üksmeelt ka lõunanaabrite, liivlaste ja lätlastega.

Eestlased kaitsesid kõigele vaatamata oma vabadust nii, nagu nad vähegi suutsid.

Väga olulist osa etendas toetus, mida eestlased said Kiievi-Venemaalt. Vene maade feodaalse killustatuse ja mongolitetatarlaste sissetungi tõttu ei suutnud aga vene väed eestlasi küllaldaselt abistada.

Eesti ala vallutamine välismaiste feodaalide poolt oli eesti rahvale suureks õnnetuseks. Maa normaalne arenemine katkes. Aastasadadeks jäid eestlased võõra võimu alla. Sangarlik võitlus vallutajate vastu jääb meie sünnimaa ajalukku püsima väljapaistva leheküljena.

Küsimusi.

1. Kes võtsid osa Baltimaade vallutamisest ja millisel eesmärgil?
2. Miks kasutasid vallutajad ettekäändena ristiusu levitamist?

3. Millistel põhjustel tekkis liit eestlaste ja venelaste vahel?
4. Millised olid eestlaste lüüasaamise põhjused?
5. Milliseid ilukirjanduslikke teoseid olete lugenud eestlaste võitlusest ristirüütlitega?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Tähtsaimaks allikaks saksa feodaalide sissetungi kohta Baltimaadesse on saksa preestri Läti Henriku ladinakeelne kroonika. Järgnev katkend kroonikast jutustab Viljandi piiramisest sakslaste poolt 1211. aastal.

Aga nemad [s. t. eestlased] ei tahtnud jumala ja kristlaste nime kuuldagi, vaid ähvardasid sõjaga, varustasid end sakslaste relvadega, mis nad esimeses kokkupõrkes linnuse väravas olid saagiks saanud, hooplesid linnuse ülemisel äärel, valmistusid võitluseks ning pilkasid ja teotasid [sakslaste] sõjaväge. Siis haarasid Russin ja lätlased kinni kõik vangid, tapsid nad maha, viskasid kraavi ja ähvardasid teha sedasama nendega, kes linnuses olid. Vahepeal tapsid ammukütid paljusid ja kihutasid kõik vallilt minema. Teised ehitasid piiramistorni. Liivlased ja lätlased täitsid kraavi kokkukantud puudega ääreni täis ning ajasid piiramistorni sealt üle. Lätlased ühes ammuküttidega läksid üles, surmasid ja haavasid odade ja nooltega paljusid kantsis ning äge lahing kestis viis päeva. Eestlased püüdsid puuhunnikut alt põlema süüdata, paisates sinna linnusest ratastel rohkesti tuld. Liivlased ja lätlased kustutasid selle jää ja lumega. Rüütelvend Arnold, kes seal oli töötanud ööd ja päevad, löödi lõpuks suure kiviga surnuks ... Sakslased seadsid masina üles, millega nad ööd ja päevad kive visates purustasid kindlustised ja tapsid linnuses inimesi ja loomi lugematul arvul, sest et eestlased kunagi sarnast polnud näinud ega oma maju selliste hoopide vastu polnud kindlustanud. Liivlased ja lätlased kõrgendasid puuhunniku kuivade puudega kuni pihttarani. Eilart Dolenist ronis sinna üles. Temale järgnevad sakslased sõjariistus, murravad tara maha, kuid leiavad seest teise kindlustise, mida nad ei suuda maha kiskuda. Linnuses olijad koonduvad ülal, ajavad kive ja puid visates sakslased tagasi, kes taganedes panevad tule otsa ja süütavad linnuse põlema. Eestlased kisuvad põlevad plangud ja linnuse süttinud puuosad laiali ja kustutavad tule. Kui tuli kustutatud, seavad nad järgmisel hommikul jälle kõik korda ja allesjäänud kindlustavad end jällegi kaitsmiseks.

Küsimusi.

1. Kelle poolt on kroonik ja millest see nähtub?
2. Kirjeldage eelneva katkendi põhjal linnuse ehitamist.
3. Missuguseid relvi kasutati linnuse piiramisel?
4. Kuidas seletada liivlaste ja lätlaste osavõttu sakslaste sõjakäigust?

Katkend samast kroonikast, mis jutustab ristimisest Virumaal 1220. aastal.

Ja neid [s. t. sakslaste preestreid] võtsid vastu virulased esimesest piirkonnast, mida nimetatakse Pudiviruks, ja ristiti nad kõik neljakümnes külas koos nende vanema Tabeliniga, kes hiljem poodi taanlaste poolt sellepärast, et ta oli ristimise vastu võtnud riialastelt ja oli oma poja and-

nud ordurüütlitele pantvangiks. Et aga muud virulased teistest piirkondadest ei julgenud taanlaste ähvardamise tõttu riialaste preestreid vastu võtta, kutsusid nad taanlased kui oma naabrid endi juurde ja ristiti nende poolt. Niisiis mõtlesid virulased, et on üks jumal kristlastel, nii taanlastel kui sakslastel, ja üks usk ja üks ristimine ja võtsid vahet tegemata oma naabritelt taanlastelt ristimise vastu, arvates, et sellest ei tule mingit tüli. Riialased ütlesid aga, et Virumaa kuulub neile, sest see olevat nende omade poolt ristiusu ikke alla heidetud, ja saatsid ülalnimetatud preestrid seda ristima.

Kuid taanlased tahtes seda oma naabermaad haarata, läkitasid oma preestrid nagu võõrale viljalõikusele. Need ristisid mõned külad ja saatsid oma inimesi teistesse küladesse, kuhu nad nii kiiresti ise ei suutnud minna, ja käskisid kõigisse küladesse üles seada suured puuristid, saatsid talupoegade kaudu pühitsetud vett, käskides sellega piserdada naisi ja lapsi, ja püüdsid niiviisi ette jõuda riialaste preestreist ja tahtsid sel kombel kogu maa haarata taanlaste kuninga kätte.

Küsimusi.

1. Missugused olid sakslaste ja taanlaste vahelised suhted?
2. Milline tähendus oli elanike ristimisel?

Sama krooniku jutustus eestlaste suurest vastupealetungist 1223. aastal.

Siis läks sõda välja üle kogu Eesti- ja Saaremaa ja kutsuti üles võitlema taanlaste ja sakslaste vastu. Ja nad heitsid kristlase nime välja kõigilt oma aladelt. Venelasi aga, nii Novgorodist kui ka Pihkvast, kutsusid nad endile appi, kinnitasid nendega rahu ja panid mõned neist Tartusse, mõned Viljandisse ja teised teistesse linnustesse, et võidelda sakslaste ja ladinlaste ja kõikide kristlaste vastu; jagasid nendega hobused, raha ja nii kogu ordurüütlite kui ka kaupmeeste vara ja kõik, mis nad olid röövinud. Ja nad kindlustasid väga tugevasti oma linnused ja ehitasid paterelle[1] *kõikides linnustes ja õpetasid üksteisele ammu kasutamist ning jagasid omavahel suure hulga ordurüütlite ambe, mis nad olid röövinud. Ja nad võtsid oma naised tagasi, kes olid ristiusu ajal ära saadetud, ja kaevasid oma kalmistutele maetud surnukehad haudadest välja ja põletasid need endise paganate kombe kohaselt ja pesid endid ja oma maju ja linnuseid veega ja pühkisid neid luudadega, püüdes sel viisil ristimise sakramenti oma maal täiesti hävitada.*

Ja sakalased läkitasid saadikud Riiga, kes teatasid, et nad küll meeleldi uuendavad rahu, kuid et edaspidi enam kunagi ristiusku vastu ei võta, seni kui maal veel leidub aastavanune või küünrapikkune poisike. Ja nad nõudsid tagasi oma poisikesi-pantvange, lubades anda vastu ordurüütleid, kes olid ahelais ja veel elus, iga pantvangi vastu ühe ordurüütli ja kaupmehe; nii tehtigi.

Küsimusi.

1. Milline oli eestlaste suhtumine vallutajatesse?
2. Miks olid eestlased nii vaenulikud ristiusu vastu?
3. Mida näitab teade, et eestlased ühe oma pantvangi eest andsid tagasi kaks sakslast?

---

[1] *Paterell* — kiviheitemasin.

Olulisi andmeid võitlusest saksa ja Skandinaavia feodaalidega sisaldavad ka Vene kroonikad. Järgnev katkend Novgorodi esimesest kroonikast räägib venelaste sõjakäigust Eestisse 1223. aastal.

Vürst Jaroslav[1] *tuli venna juurest ja läks kogu väega Kolõvani*[2] *alla ning sõdis kogu tšuudide maal; sõjavange tõi arvutu hulga, aga linn jäi võtmata, kulda saadi rohkesti, ja kõik tulid tervelt tagasi.*

---

[1] *Jaroslav Vsevolodovitš* — Novgorodi vürst, Aleksander Nevski isa.
[2] *Kolõvan* — Tallinn.

4. ESIMESED SAJANDID VÕÕRA VÕIMU ALL. JÜRIÖÖ ÜLESTÕUS (1343–1345).

Eesti ala jagatakse võõrvõimude vahel. Pärast eestlaste alistamist õnnestus saksa feodaalidel allutada ka kurelased ja semgalid. Kogu vallutatud ala, mis hõlmas ligikaudu praeguse Eesti NSV ja Läti NSV territooriumi, hakati nimetama *Vana-Liivimaaks.* Leedulastel õnnestus oma vabadus säilitada. 1236. aastal purustasid nad Saule lahingus Mõõgavendade ordu. Selle riismed ühinesid Saksa ehk Teutooni orduga, mis asus Preisimaal, ja Saksa ordu ühe osana loodi 1237. aastal *Liivi ordu.*

Vana-Liivimaa.

Vallutussõjast Baltimaadel olid osa võtnud mitmed feodaalide grupid. Nüüd tahtsid nad kõik saagist võimalikult suurt osa haarata. Vaid suuri vaevu lepiti omavahel kokku. Nii jagati Vana-Liivimaa mitme feodaalvõimu, nn. *maahärra* vahel. Seda põhjustas ka asjaolu, et majanduslikud sidemed Vana-Liivimaa üksikute osade vahel olid nõrgad. Eesti kesk- ja edelaosa läksid *Liivi ordule,* mille eesotsas seisis ordumeister, Kagu-Eestis asus valitsema *Tartu piiskop,* Lääne-Eestis ja saartel *Saare-Lääne piiskop,* kuna Põhja-Eesti jäi *Taani kuningale.* Läti alal said kõige rohkem maid ordu ja Riia peapiiskop. Üldse olid ordu valdused kõige suuremad.

Maahärrad: Liivi ordumeister, Tartu piiskop, Saare-Lääne piiskop, Taani kuningas.

Maahärrad, eriti Taani kuningas ja piiskopid, läänistasid maid *vasallidele* tasuks sõjateenistuse eest. Majandusliku jõukuse kasvades muutusid vasallid aja jooksul üha võimukamaks ega tahtnud enam maahärradele alluda.

Vasallid.

Selliselt killustatuks jäi Eesti ala mitmeks sajandiks. Seepärast nimetatakse aega *maa vallutamisest kuni XVI sajandi keskpaigani* Eesti NSV ajaloos *feodaalse killustatuse ajajärguks.*

Põllumajanduse seisund ja ühiskondlikud suhted. Võõramaiste feodaalide sissetung Eestisse tegi suurt kahju maa majandusele. Vaenlane purustas hoolimatult külasid, ajas minema kariloomi. Palju rahvast hukkus pikaajalises vaenutegevuses. Sõjahaavadest kosumine nõudis aastakümneid. Siiski ehitati rahva töö tulemusena üles purustatud asulad

Äestamine karuäkkega. *Foto 1925. aastast.*
Äke oli adra kõrval põhiline põllutööriist. Nn. karuäke arvatakse olevat kasutusel olnud juba meie ajaarvamise algusest peale.

ja hakati uuesti harima söötijäänud põlde. Kõik see oli eesti rahva kätetöö vili. Põlluharimise viisid ja tööriistad jäid samasugusteks, nagu nad olid olnud enne maa vallutamist. Feodaalid ei aidanud ega osanudki aidata kaasa põllumajanduse arendamisele. Nad olid huvitatud ainult andamite saamisest.

Feodaalid — sakslased, talurahvas — eestlased.

Maa vallutamise tõttu kujunes *feodaalide klass* Eestis võõramaalastest, peamiselt sakslastest. Ka Taani valdusalal olid vasallid suuremalt osalt sakslased. *Talurahvaklassi* moodustasid *eestlased.* Omaaegsed eesti ülikud olid suurelt osalt võitlustes langenud. Järelejäänud sulasid ühte talurahvaga, kasutades vaid mõningaid väiksemaid eesõigusi. Üksikud eesti ülikud, kes arvati feodaalide klassi hulka, saksastusid aegamööda.

Kivilinnused.

Feodaalide elukohaks olid tugevad *kivilinnused,* mis rajati tavaliselt eestlaste endiste linnuste kohale. Talupoegi sunniti neid ehitama. Käest kätte kanti kivid linnusemüüridele. Eestlased kaebasid, et parema meelega läheksid nad põrgutulle, kui vaid pääseksid linnuste ehitamisest. Väga võimsad olid ordulinnused, eriti Viljandi linnus.

Koormised.

Linnustest käisid feodaalid talurahvalt makse kogumas ja talurahva üle kohut mõistmas. Tähtsamaks koormiseks oli tollal *kümnis* ($^1/_{10}$ saagist) või *hinnus* (kindlaksmääratud

suurusega naturaalandam, kümnisest harilikult väiksem). Nende sissenõudmise puhul peeti talupoegadelt kokkuaetud vara juures suuri söömingui d ja joominguid, nn. *vakusepidusid.*

Talurahva rõhumisest võttis agaralt osa ka katoliku kirik. Igasse kihelkonda pidid talupojad *kiriku* ehitama. Eriti võimas ehitus oli Tartu Toomkirik. Mitmel pool, nii linnas kui ka maal, rajati *kloostreid.* Vaimulikud elatusid täielikult talurahva arvel.

Linnad. Sõjategevuses purustatud Eesti linnalised keskused hakkasid pärast maa vallutamist aegapidi kosuma. Ordu ja piiskoppide toetusel tuli siia rohkesti *saksa* kaupmehi ja käsitöölisi. Suurema osa linnade elanikkonnast moodustasid siiski *eestlased.*

Elu linnades korraldati Saksamaa eeskujul *linnaõiguse* järgi. Kõrgeimaks valitsemisorganiks oli rikaste saksa kodanike hulgast valitud linnanõukogu ehk *raad.* Sakslased

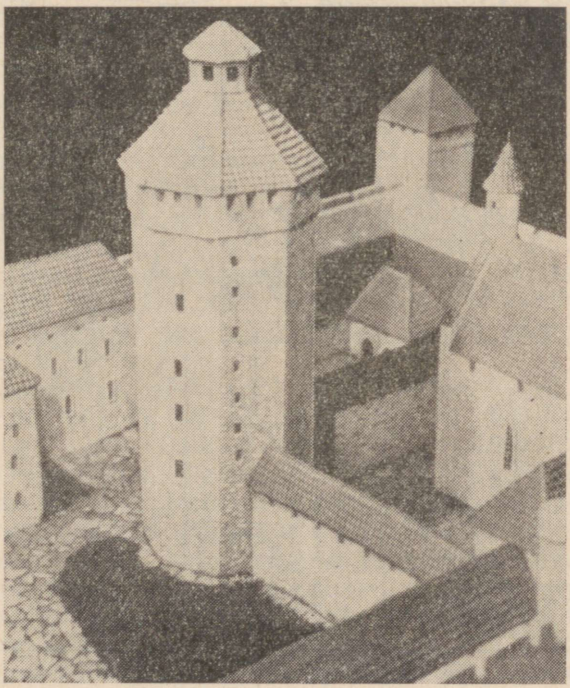

Paide ordulinnuse makett. Linnuse vanimaks ehituseks oli pildil keskel asuv 30 meetri kõrgune vallitorn.

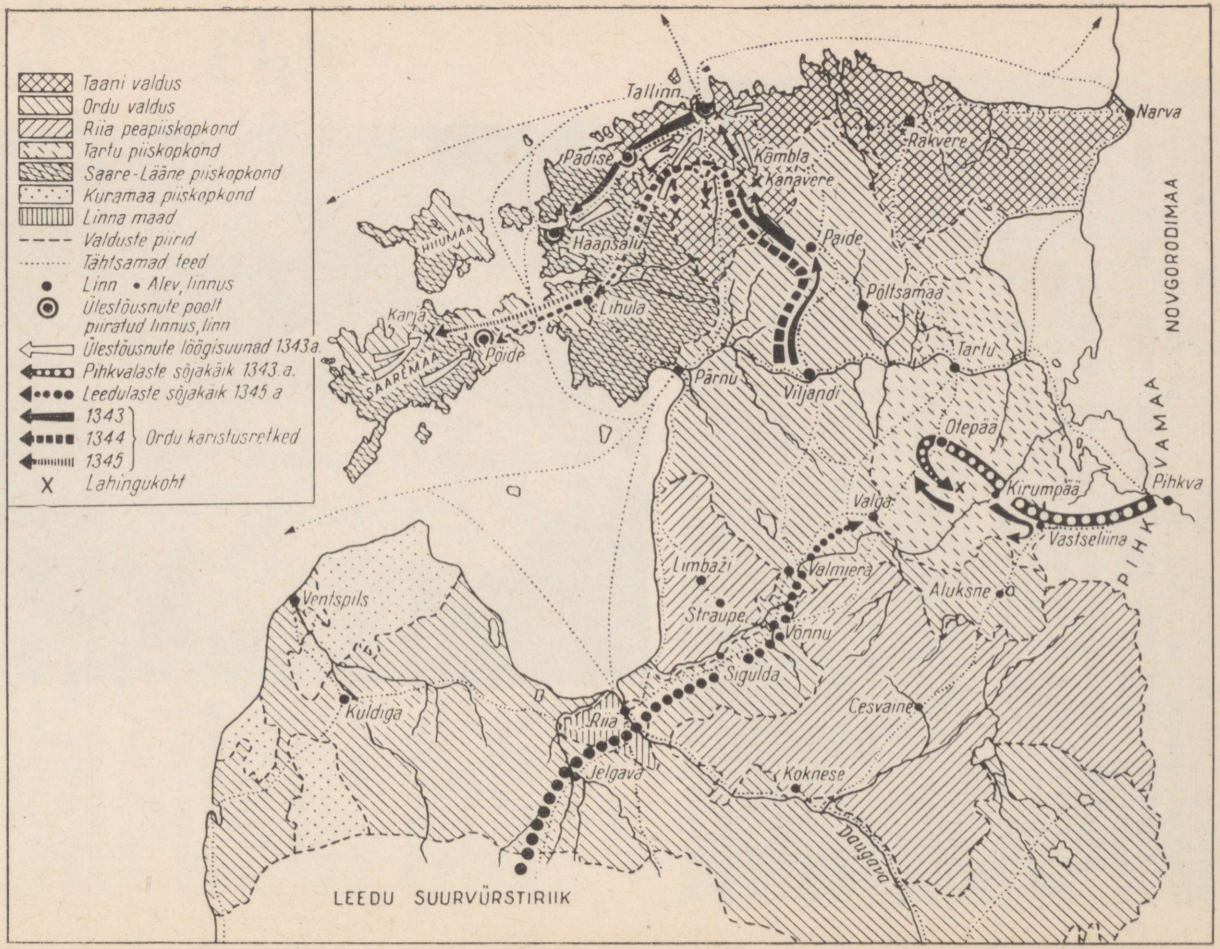

Vana-Liivimaa XIV sajandi esimesel poolel. Jüriöö ülestõus.

takistasid kõigiti eestlaste pääsemist kaupmeeste ühingutesse (gildidesse) ja käsitööliste tsunftidesse.

Üldse oli Eesti alal feodaalse killustatuse ajal 9 linna — Tallinn, Tartu, Vana- ja Uus-Pärnu, Viljandi, Narva, Rakvere, Haapsalu ja Paide. Peale linnade oli Eestis rida aleveid — Lihula, Valga, Otepää jt.

Jüriöö ülestõus. Eesti rahva elu võõra võimu all muutus järjest raskemaks. Andameid nõuti üha rohkem, õigusi aga kärbiti. Rahvas ei suutnud unustada kaotatud vabadust. Järjest rohkem võitis pinda mõte kutsumata külalised maalt välja lüüa.

1343. aastal, ööl vastu 23. aprilli (jüriööl) algaski eesti talurahva sõda saksa feodaalide vastu, mis oma algusmomendi järgi on ajalukku läinud *Jüriöö ülestõusu* nime all. Ülestõusnutel oli kindel nõu kõik võõramaised rõhujad hävitada või maalt minema kihutada.

Ülestõusu algus Harjus.

Ülestõus algas *Harjus,* kus märguandena süüdati mäekünkal asuv maja. Seejärel algas kõikjal feodaalide tapmine ja mõisate põletamine. Ülestõusust võtsid osa ka naised. See oli rahva üksmeelne väljaastumine. Vallutati tugevasti kindlustatud *Padise* klooster. Pärast seda asus ülestõusnute malev piirama Tallinna, kus asus Taani kuninga asevalitseja ja palju Põhja-Eesti feodaale. Ülestõusnute väes arvati olevat kuni 10 000 meest.

Varsti laienes ülestõus *Läänemaale,* kus piirati sisse Haapsalu — Saare-Lääne piiskopi asukoht.

Kuigi ülestõusnud saavutasid algul suurt edu ja ajasid feodaalid kabuhirmus põgenema, mõistsid nad, et lõpliku võidu saavutamiseks ei piisa nende halvasti relvastatud ja sõjaks vähe ettevalmistatud jõududest. Seepärast saatsid nad saadikud abi kutsuma Soomest, mis tollal kuulus Rootsi võimu alla, ja Pihkvast.

Eestlaste saadikute mõrvamine Paides.

Liivimaa ordumeister sõdis sel ajal Pihkvaga. Kui ta sai teada ulatuslikust ülestõusust, asus ta viivitamatult oma väega teele Põhja-Eestisse, et vastuhakku maha suruda. Ordumeistril õnnestus meelitada *Paidesse* neli ülestõusnute juhti, keda eestlased nimetasid kuningateks. Ordumeister lubas korraldada seal läbirääkimised ja aidata omalt poolt kaasa õiguse jaluleseadmisele. Eestlased teatasid ordumeistrile, et kogu rahvas on valmis pigem surema kui niisuguse ikke all elama. Sõnamurdlikult laskis ordumeister eestlaste saadikud vangistada. Kui need nõudsid enda vabastamist, tungisid ordumehed neile kallale ja tapsid kogu saatkonna. See oli jultunud ja ettekavatsetud roim, üks saksa feodaalide paljudest kuritegudest eesti rahva vastu.

Varsti pärast seda liikusid orduväed *Tallinna* alla. Linna lähedal toimus lahing, milles eestlaste vägi sai lüüa. Rootsi abiväed jõudsid kohale pärast lahingut ja sõlmisid sakslastega rahu. Ülestõusnutel tuli nüüd kaitsele asuda.

Olukorda parandas Pihkva vägede sissetung Lõuna-Eestisse. Nad ei saanud küll enam ühineda eestlaste peaväega, kuid ordu oli sunnitud saatma oma väed jälle venelaste vastu. See võimaldas eestlastel võitlust jätkata. Ülestõus puhkes nüüd ka *Saaremaal,* kust sakslased välja löödi.

Ülestõus Saaremaal.

1343. aasta hilissügisel ja talvel liikusid Eestisse suured orduväed. Liivi ordu oli saanud toetust Saksa ordult Preisimaal ja mitmelt poolt mujalt Lääne-Euroopast. Orduväed laastasid eriti metsikult Harjumaal, mis muudeti lausa kõrbeks. Edasi tungiti Saaremaale, kus ordumeeste kätte langes vangi ja piinati surnuks saarlaste juht *Vesse.* Saarlased jätkasid siiski võitlust kuni 1345. aastani.

Pärast Jüriöö ülestõusu müüs Taani kuningas oma valdused Põhja- Eestis ordule.

Ülestõusu ebaõnnestumise põhjused.

Eesti talurahva sõda lõppes lüüasaamisega. Eestlaste tegevus oli kooskõlastatud ainult üksikute maakondade kaupa. Ülestõus ei haaranud kogu Eestit. Eestlaste relvastus ja sõjalised oskused jäid tunduvalt maha saksa feodaalide omast.

Jüriöö ülestõus oli aga lüüasaamisele vaatamata mehine ettevõte, mis annab tunnistust meie esivanemate vabaduse-armastusest. Veel sajandeid hiljem innustas see ülestõus eestlasi võitluses sakslastest rõhujate vastu.

Küsimusi.

1. Miks jaotati Eesti ala mitmeks osaks?
2. Missuguseid muudatusi tõi maa vallutamine eestlaste ellu?
3. Millised olid Jüriöö ülestõusu põhjused?
4. Millised olid ülestõusu lüüasaamise põhjused?
5. Milliseid ilukirjanduslikke teoseid Jüriöö ülestõusu kohta olete lugenud?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Jüriöö ülestõusu kirjeldatakse kõige pikemalt nn. Liivimaa nooremas riimkroonikas, mille autoriks on Liivi ordu preester Bartholomäus Hoeneke. Kroonika algtekst ei ole säilinud, ta on tuntud ümberjutustuste kaudu. Järgnev katkend kroonikast kirjeldab olukorda pärast lahingut Tallinna all 14. mail 1343. a.

Kui võitlus oli lõppenud, tuli palju rahvast Tallinna linnast surnuid vaatama: nende hulgas oli üks kodanik, kes tuli ka surnute hulka; seal kargas üks eestlane üles, oli alasti ja paljas ja oleks kodaniku peaaegu

surmanud (nii vaenulikud olid nad sakslaste vastu, et see poolsurnu veel tahtis kodanikku tappa), seda märkas üks ratsanik, kihutas kohale ja tappis eestlase lõplikult.

Sama kroonika jutustus ülestõusu algusest Saaremaal 1343. aastal.

Üks päev enne jaagupipäeva[1] *samal 1343. aastal lõid saarlased maha kõik sakslased, noored ja vanad, nii nagu see Harjus oli sündinud, uputasid preestrid merre ja läksid samal päeval Pöide linnuse alla, mille ees nad olid kaheksa päeva, sest nad teadsid hästi, et linnust piirajaist vabastada ei võidud. Et nüüd foogt ei suutnud linnust hoida, pidas ta omadega nõu, et püüda rahu teha ja linnus käest ära anda. See meeldis neile kõikidele, nad saatsid sellepärast saadikud talupoegade juurde ja lasksid neile teatada, et nad tahavad rahuga alla anda. Selle üle olid talupojad rõõmsad, lubasid neil vabalt ära minna; ometi ei tohtinud nad midagi kaasa võtta, ainult isandad võisid igaüks võtta kaks hobust ja niipalju kui reisikotti mahtus, aadlikud võisid igaüks kaasa võtta ühe hobuse ja mõõga. Kui nüüd väravad avati, läksid nad kurvalt minema; talupojad aga ei pidanud oma lubadusi, vaid lõid nad kõik kividega surnuks. Seal sai surma foogt koos viie orduvenna ja paljude teiste teenijatega.*

Küsimusi.

1. Kelle vastu oli suunatud saarlaste ülestõus?
2. Mida näitab linnuse vallutamine talupoegade poolt?
3. Kelle seisukohta kajastab kroonikakirjutaja?

---

[1] s. t. 24. juulil.

5. MAJANDUSLIK JA POLIITILINE OLUKORD XV SAJANDIL JA XVI SAJANDI ESIMESEL POOLEL. TEOORJUSLIKU MÕISAMAJANDUSE ALGUS.

Uued nähtused põllumajanduses ja talurahva olukorras. XV—XVI sajandil suurenes Lääne-Euroopas, samuti Vana-Liivimaa kasvavates linnades nõudmine põllumajandussaaduste, eriti teravilja järele. See tõstis feodaalide huvi põllumajanduse vastu. Nad suurendasid seniseid mõisaid ja asutasid arvukalt uusi. XVI sajandi keskpaigaks oli Eestis juba umbes 500 mõisat.

Teoorjuslik mõisamajandus.

Mõisate rajamine ja laiendamine andis mõisnikele head sissetulekut. Talupoegadele tõi see aga uusi raskusi. Mõisate jaoks võtsid feodaalid neilt paremaid maid ja sundisid talupoegi mõisapõllul tööd tegema. Kui seni olid talupoegade peamiseks koormiseks olnud naturaalandamid, siis nüüd tõusis järjest tähtsamale kohale teoorjus. Nii tekkis *teoorjuslik mõisamajandus.* Suurendati ka naturaalkoormisi.

Talupojad püüdsid rõhumisest vabaneda, jättes isegi kodud maha ja otsides mujal paremaid elatumisvõimalusi. Liiguti ühe mõisniku juurest teise juurde. Osa talupoegi põgenes linnadesse ja Venemaale. Linnad, kes vajasid tööjõudu, võtsid meelsasti talupoegi vastu ega andnud neid feodaalide nõudmistele vaatamata välja. Seepärast öeldi, et «linna õhk teeb vabaks».

Sunnismaisus.

Feodaalid püüdsid igati takistada talupoegade pagemist. Nad leppisid omavahel kokku mitte vastu võtta teise feodaali maalt tulnud talupoegi. Kui mõni feodaal seda tegi, nõuti talupoeg temalt kohtu teel tagasi. Selleks loodi erilised haagikohtud. Talupojad koos pere ja järeltulijatega kinnistati maa külge, muudeti *sunnismaisteks.*

Pärisorjus.

XV sajandist peale hakati talupoegi müüma, kinkima ja pantima nii koos maaga kui ka ilma maata. Feodaalid vahetasid neid hobuste ja koerte vastu. Talupojad kaotasid järkjärgult isikliku vabaduse ning muutusid mõisnike *pärisorjadeks.*

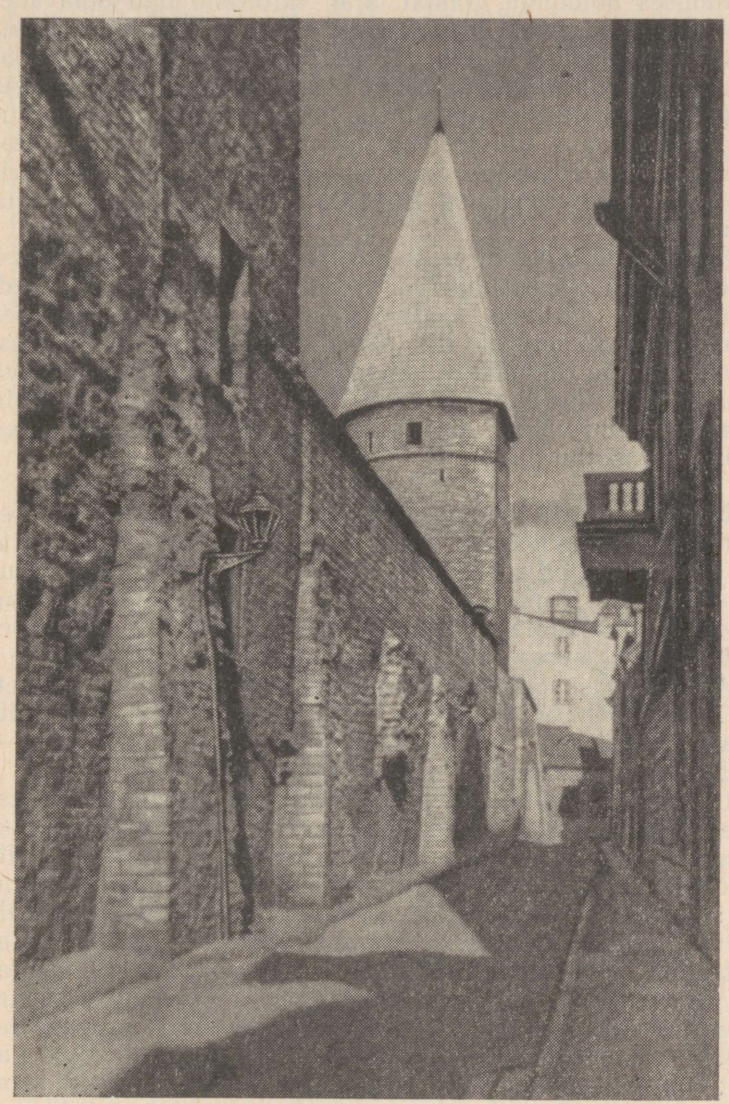

Osa Tallinna ringmüürist koos müüritorniga.

Saksa feodaalide omavahelised suhted. Liivimaa vallutanud saksa feodaalide peaülesandeks oli kohalike rahvaste alistumises hoidmine. Samal ajal tülitsesid nad omavahel maa ja talupoegade pärast. Kõige tugevamateks Vana-Liivimaa maahärradeks olid kogu feodaalse killustatuse perioodil Liivi ordu ja Riia peapiiskop. Linnade kasvamisega tõusis ka linlaste poliitiline osatähtsus. Vasallid omakorda kasutasid maahärrade tülisid oma võimu laiendamiseks ja eesõiguste suurendamiseks. Sageli peeti feodaalide vahel veriseid sõdu, kuid otsustavat ülekaalu ei suutnud ükski saavutada.

Feodaalide tülid.

XV sajandi algusest peale hakati pidama üldisi *maapäevi,* millest võtsid osa maahärrad, vasallid ja linnade esindajad. Maapäevadel arutasid feodaalid, kuidas paremini kindlustada võimu talupoegade üle, püüdsid lahendada omavahelisi tüliküsimusi ja ühtlustada välispoliitikat. Kui aga maapäeva otsus mõnele feodaalile ei meeldinud, ei mõelnudki ta seda täita ja polnud võimu, kes teda selleks oleks sundinud. Feodaalne killustatus püsis.

Maapäevad.

Linnad, käsitöö ja kaubandus. Käsitöö ja kaubanduse arenemisega kasvasid Eesti ala linnad, eriti *Tallinn* ja *Tartu,* kus elanike arv oli vastavalt 7000—8000 ja 5000—6000. Suuremad linnad ümbritseti tugeva kivimüüriga, väiksemad muldvalli ja palkaiaga. Elanikkonna kasvades pidid vaesemad linlased asuma väljapoole müüri — agulisse.

Käsitöö.

Arenes edasi *käsitöö* spetsialiseerumine. Tallinnas loetleti üle 70 käsitööharu. Üksikute ametialade esindajad — rätsepad, kullassepad, kingsepad, lihunikud, pagarid jne. — kuulusid erialade järgi *tsunftidesse* ehk *ametitesse.*

Kaubandus.

Laienes *sisekaubandus.* Talupojad müüsid oma majapidamise vähesed ülejäägid linnades ja alevites, ostes selle eest peamiselt soola ning odavamaid metallitooteid. Agaralt äritsesid mõisnikud, ordu ja vaimulikud. *Väliskaubandus* kuulus saksa suurkaupmeestele. Eestist veeti välja peamiselt *teravilja,* aga ka kala, lina ja nahku. Sisseveetavaist kaupadest oli tähtsaim *sool,* mida toodi Prantsusmaalt ja Portugalist. Tallinna suurkaupmehed said soolaga kauplemisest suurt vaheltkasu, mille tõttu öeldi, et Tallinna linn on ehitatud soolale. Rikaste linlaste ja mõisnike tarbeks veeti sisse kalevit, luksusesemeid, vürtse, veine jne. Väga elav oli *transiitkaubandus.* Eesti kaudu veeti Venemaalt Lääne-Euroopasse karus- ja loomanahku, vaha, kalu, rasva. Lääne-Euroopast toodi Venemaale kalevit, lõuendit, soola, metallitooteid jm. Väliskaubanduses oli juhtival kohal *Hansa liit,* kuhu Eesti linnadest kuulusid Tartu, Tallinn, Pärnu ja Viljandi.

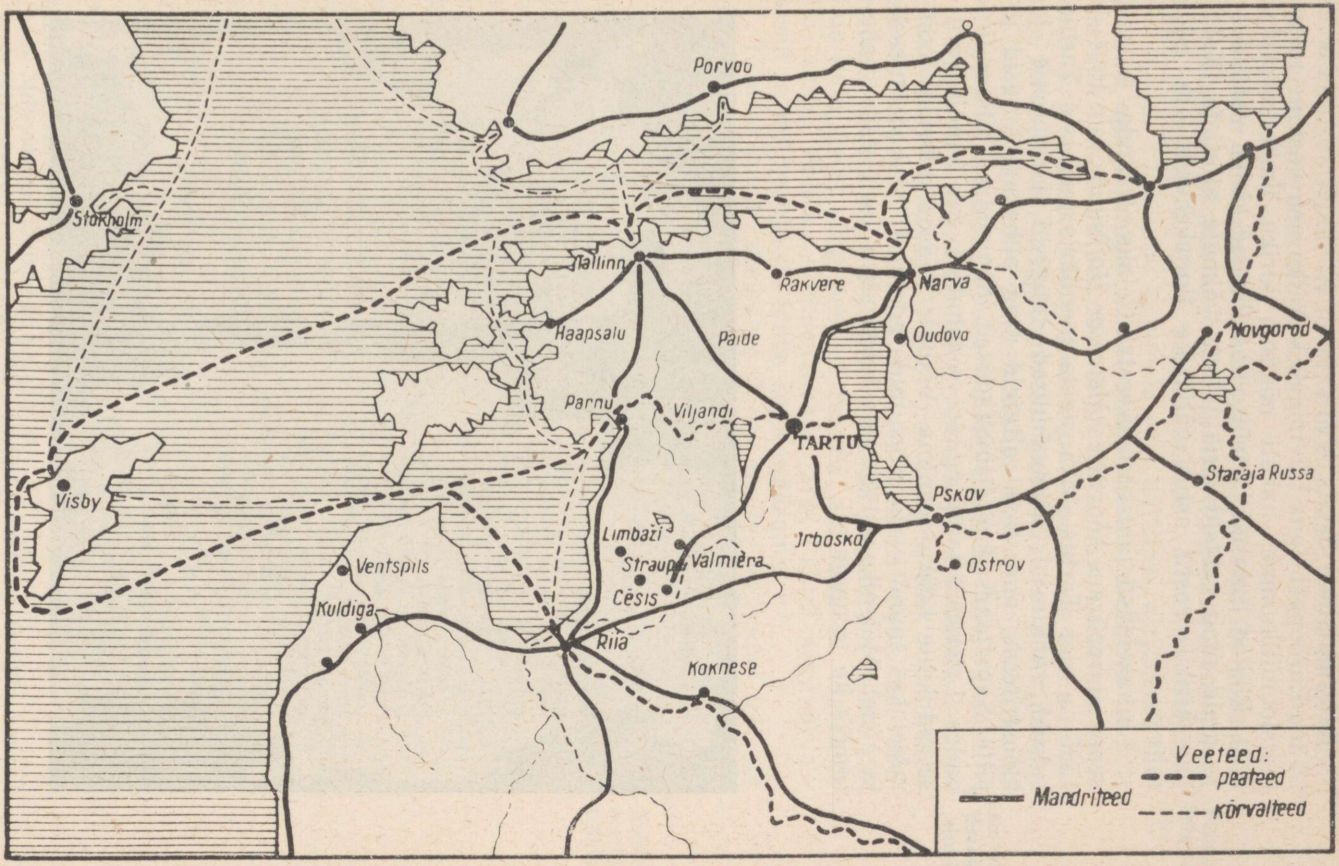

Eesti Hansa kaubateede võrgus.

Reformatsioon Eestis. XVI sajandi 20-ndatel aastatel levis Lääne-Euroopast Vana-Liivimaale katoliku usu vastane reformatsiooniliikumine, hakati nõudma kiriku ümberkorraldamist. Rikkad linlased ja mõisnikud ihkasid kiriku varandusi ja maid ning tahtsid kirikut oma võimule allutada. Katoliku kiriku vastu astus välja ka linnakehvistu ja talurahvas.

Linnakehvistu tähtsaimaks eestvõitlejaks oli rändav kasuksepp, suurepärane kõnemees *Melchior Hoffmann,* kes 1524.—1525. a. elas Tartus. 1525. aasta jaanuaris puhkesid Tartus suured rahutused. Rahvahulgad tungisid kirikutesse ja kloostritesse, purustasid altareid ning pühakute kujusid ja pilte. Samalaadsed pildirüüstamised toimusid ka teistes linnades. Laienesid talupoegade vastuhakud. See sundis valitsevaid kihte kokku leppima. Võidule pääses reformatsiooni mõõdukas suund — *luterlus,* mida pooldasid jõukad linlased ja aadel. Mõisnike astumisega luteri usku loeti usku vahetanuks ka talupojad.

Luterlus pääseb võidule.

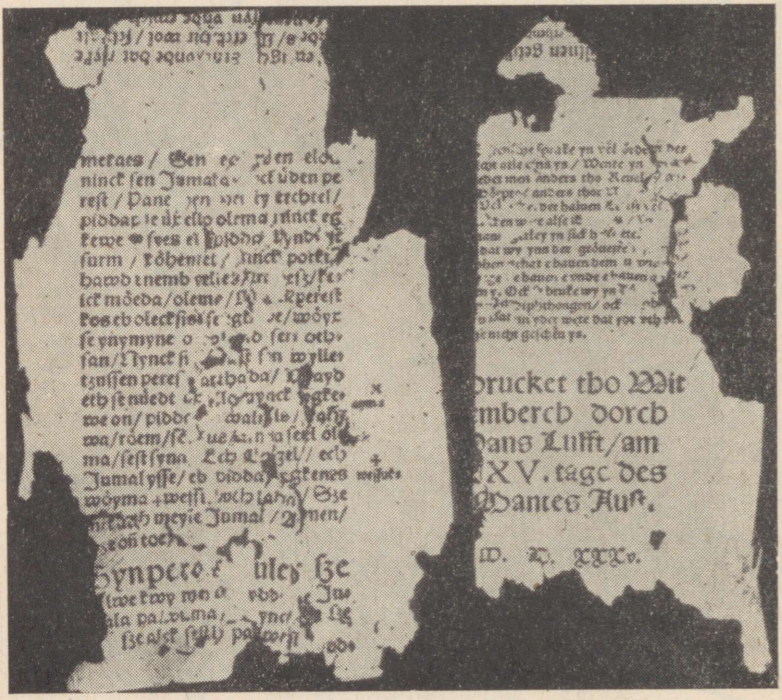

Vanima säilinud eestikeelse trükise lehekülgi.

Katoliku usk jäi küll veel püsima, kuid ordu ja piiskoppide võim nõrgenes tunduvalt.

Kultuur feodaalse killustatuse ajal. Välismaiste feodaalide võimutsemise olukorras olid tingimused kultuuri arenemiseks väga ebasoodsad. Eesti rahval polnud võimalusi hariduse saamiseks. Ei saanud kujuneda oma haritlasi, kirjakeelt, kirjandust ega kujutavat kunsti. Saksa feodaalid olid ka ise kultuuriliselt madalal tasemel, ilma tõsisemate vaimsete huvideta ning enamikus kirjaoskamatud. Nende aeg kulus tühistele lõbustustele, jahipidamisele, joomisele ja prassimisele. Mõisates ja linnustes valitses alaline pidu ja priiskamine, nii et «pannid ja katlad ei saanud tervel aastal tulelt ära». **Feodaalide eluviis.**

Vägivaldselt pealesurutud ristiusk jäi eestlastele kauaks ajaks täiesti võõraks. Muistse usu kombed elasid aastasadu edasi. Kergemini omandati ristiusu kombeist need, mis meenutasid endist usku. Katoliku pühakud sarnanesid rahva silmis haldjatega ning nendelt loodeti abi taudide, ikalduste jm. vastu. Pühakute nimepäevade järgi hakati aega arvestama ja mitmesuguste tööde aega määrama.

Tähtsal kohal rahva elus oli nn. *suuline kirjandus.* Põlvest põlve anti edasi jutustusi, muistendeid ja rahvalaule. Igapäevased tähelepanekud loodus- ja ka ühiskondlike nähtuste kohta talletati vanasõnades ja kõnekäändudes.

Seoses reformatsiooniga trükiti Saksamaal esimesed eestikeelsed raamatud. Nende ülesandeks oli tutvustada luteri usu põhiõpetusi. Osaliselt on nendest säilinud 1535. aastal trükitud luteri usu *katekismus,* mille tekst oli kahes keeles — alamsaksa ja eesti keeles. Eestikeelse tõlke tegi kirikuõpetaja *Johann Koell,* tõenäoliselt eestlane. Tallinna raad aga keelas selle raamatu levitamise rahutuste kartusel eestlaste hulgas. **Esimesed eestikeelsed trükised.**

Feodaalse killustatuse aja linnustest, kloostritest ja kirikutest on paljud kas ümberehitatuna või varemetena tänapäevani säilinud. On säilinud ka linnaehitusi, eriti Tallinnas. Stiililt sarnanevad nad tolleaegsete Lääne-Euroopa ehitustega. Nagu ehituskunstis, nii valitses ka skulptuuris jt. kunstialadel algul romaani stiil, XIV—XVI sajandil aga gooti stiil.

Küsimusi.

1. Mis põhjustas teoorjusliku mõisamajanduse tekkimise? Kuidas see mõjus talupoegade olukorrale?
2. Millistes küsimustes olid feodaalid üksmeelel? Millistes tekkisid nendel omavahelised tülid?
3. Millised olid tähtsamad kaubad XV—XVI sajandil?
4. Mida lootsid talupojad reformatsioonist?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Dokument ühe Virumaa talupoja ja tema laste vahetamisest hobuse vastu XVI sajandil.

Mina, Dietrich Brincke, Hansu poeg, teatan ja kinnitan selle minu avaliku pitseriga varustatud kviitungiga, et mina vabal tahtel ja järelekaalutult, oma laulatatud naise Vendel Lode kaasteadmisel ja tahtel olen andnud auväärsele ja paljuvooruslikule prouale, õndsa Dietrich Metstakeni lesele Dorothea Firxile ja tema seaduslikele pärijatele ühe talupoja Hymmavere külast, Lodten Clavesi poja, nimega Lens Pep, omaks ja põliseks ühes tema lastega, kes on sündinud ja sündimata, sellega, et mina, Dietrich Brincke, olen vastu võtnud auväärselt ja paljuvooruslikult proualt ühe noore hobuse täielikuks vastutasuks. Nii tõotan mina, Dietrich Brincke, enese ja minu seaduslike pärijate eest seda talupoega ja tema lapsi mitte kunagi tagasi nõuda. Kõige selle kindla tõe suuremaks tunnistuseks panen mina, Dietrich Brincke, siia alla rippuma oma päritud pitseri. See on kirjutatud ja antud Rakveres meie Issanda sündimise 1543. aastal päeval enne toomapäeva.[1]

Väljavõte Harju-Viru vasallide kaebusest ordumeistrile, milles nad süüdistavad linlasi talupoegade ülesässitamises isandate vastu.

Ja kui meie talupojad vilja, põletuspuudega ja teiste maasaadustega linna tulevad, viivad linlased talupojad enda juurde oma majadesse ja kauplevad nendega seal nagu ise tahavad, ja õpetavad neile uut usku, et talupoegadel ei olevat enam vaja oma isandaile sõnakuulelik olla. Nad teevad neile selgeks, et nad olevat sama head kui nende isandad ... Kui nüüd talupojad koju tulevad, peavad nad oma isandaile ja ülemustele sõnakuulelikud olema, selleks ei saa neid aga enam sundida — kui neid talupoegi siis karistatakse, siis põgenevad nad linnadesse, kus neid hästi vastu võetakse.

Küsimusi.

1. Milliseid andmeid pakub eelnev katkend sisekaubanduse kohta?
2. Millised klassivastuolud nähtuvad sellest dokumendist?

---

[1] 20. detsembril.

6. EESTI ALA LIIVI SÕJA AJAL.

Võitlus ülevõimu pärast Balti merel. XVI sajandil algas mitme Põhja- ja Ida-Euroopa riigi vahel võitlus ülevõimu pärast Balti merel. Poola-Leedu, Rootsi ja Taani feodaalriigid püüdsid laiendada oma valdusi teiste arvel. Vana-Liivimaa seevastu nõrgenes, siin kestis feodaalne killustatus ning feodaalide omavaheline kiskumine võimu pärast. Sõjakad välisriigid nägid Vana-Liivimaas kerget saaki ja plaanitsesid selle vallutamist.

Samal ajal tõusis rahvusvahelisel areenil tähtsale kohale kiiresti arenev tsentraliseeritud Vene riik. Venemaa tõusu pidurdas aga tõsiselt tema eraldatus meredest. Vana-Liivimaa võimud ja teised Balti mere äärsed riigid püüdsid igati tõkestada Venemaa suhtlemist Lääne-Euroopa maadega, sest nad kartsid Vene riigi tugevnemist.

Sõja põhjused.

Vaba väljapääsu kindlustamiseks Balti merele tuli Venemaal alustada relvastatud võitlust.

Vene vägede võidud Liivi sõja alguses. 1558. aastal tungisid Vene väed üle Vana-Liivimaa piiri. Algas sõda, mida nimetatakse *Liivi sõjaks*. Sõja algus oli Venemaale võidukas. Üksteise järel vallutati rida linnuseid ja kihutati saksa feodaalid minema. Juba sõja esimesel aastal hõivati *Narva* ja *Tartu*. 1560. aastal sai Liivi ordu hävitavalt lüüa Valga lähedal *Oomuli* lahingus. Samal aastal langes tugev *Viljandi* ordulinnus. Vene väed jõudsid välja kuni Tallinna ja Riiani.

1558 Liivi sõja algus.

1560 Oomuli lahing — Liivi ordu viimane välilahing.

Eesti ja Läti talupojad tundsid oma rõhujate lüüasaamise üle varjamatut heameelt. Paljud talupojad abistasid Vene vägesid teejuhtidena ja andsid neile andmeid ordu sõjajõudude kohta. Koos venelastega tungiti kallale sakslaste väesalkadele.

Eesti talurahva ülestõus 1560. aastal. 1560. aasta sügisel puhkes *Harju-* ja *Läänemaal* ulatuslik ülestõus saksa mõisnike vastu. Talupojad lubasid kõik aadlikud hävitada ja tahtsid olla täiesti vabad. Nad valisid oma juhiks ehk kunin-

gaks ühe sepa, kelle nime pole teada. Põletati mõisaid ja surmati mõisnikke. Seejärel asusid ülestõusnud piirama *Koluvere* linnust Läänemaal. Ka püüti sõlmida liitu Tallinna linnaga, kuid linna saksasoost suurkaupmehed ja rikkad käsitöölised ei olnud sellega päri.

Koluvere piiramine.

Ülestõus võttis nii ähvardava ulatuse, et kohalikud feodaalid palusid abi Taani ja Poola kuningatelt.

Pettuse teel õnnestus feodaalidel Koluvere piirajatest vabastada. Nende vägi liikus linnuse alla, kusjuures ees sunniti minema Lihula talupoegi, kes ülestõusust osa ei võtnud. Linnuse piirajad arvasid, et neile on tulemas abivägi, ega seadnud end enne lahinguvalmis, kui feodaalide väed neile ootamatult kallale tungisid. Ülestõusnud kaotasid lahingu. Nende juht langes vangi ja surmati. Pärast seda jätkus ülestõus üksikutes kohtades veel mõnda aega. Lõpuks suutsid feodaalid selle siiski maha suruda.

1561 Liivi ordu likvideeritakse.

Liivi ordu ja piiskopiriikide lõpp. Vene vägede ja kohaliku talurahva võitluse tulemusena purustati 1561. aastaks saksa feodaalide riigikesed Vana-Liivimaal. *Likvideeriti Liivi ordu,* mis mitmesaja aasta jooksul oli eesti rahvast julmalt rõhunud.

Kuid Vene vägede edus nägid teised riigid endale ohtu ja nad kiirustasid jagama laguneva Vana-Liivimaa pärandust.

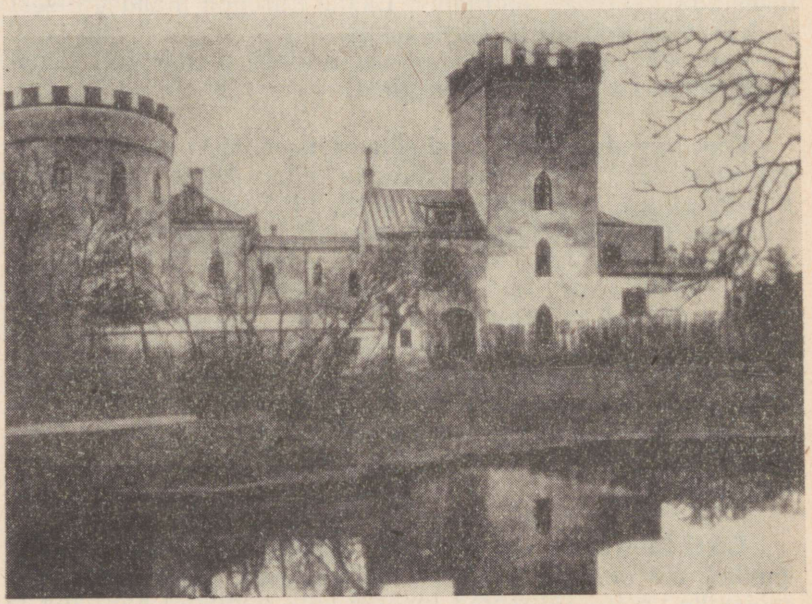

Koluvere loss.

Rootsi haaras enda kätte *Põhja-Eesti* koos *Tallinnaga, Poola* aga okupeeris *Edela-Eesti* ja suure osa Läti alast. *Saare-* ja *Läänemaa* olid juba 1559. aastal läinud *Taanile.*

Sõja laienemine. Liivi ordu ja piiskopkondade likvideerimisega sõda veel ei lõppenud. Kõik uued võimumehed taotlesid oma valduste suurendamist teiste arvel. Rootsi—Taani ja Rootsi—Poola vahelistes sõdades langes Lääne-Eesti kohutava rüüstamise alla. Ühtlasi püüdsid nii Poola kui ka Rootsi Venemaad Liivimaalt välja tõrjuda. Maal liikusid ringi välismaised sõdurid, hävitades hoolimatult kõik ettejuhtuva. Et kaitsta end kord siit, kord sealt kallalekippuvate vaenlaste vastu, liitusid ka talupojad relvastatud salkadeks, milledest mõned tegutsesid üsna edukalt.

Maa laastamine.

Pikaldases kurnavas võitluses mitme vastasega oli Vene riik lõpuks sunnitud Liivimaalt tagasi tõmbuma. *Jam Zapolje* vaherahuga 1582. aastal läks kogu *Lõuna-Eesti* koos Läti aladega *Poola* võimu alla. Pljussa vaherahu järgi 1583. aastal anti ülejäänud osa Eesti mandrist *Rootsile. Taani* oli juba varem kaotanud oma valdused Eesti mandril, kuid säilitas *Saaremaa* ja *Muhu.*

1583 Liivi sõja lõpp.

Eesti ala tükeldatuna Rootsi, Poola ja Taani vahel. Eesti ala tükeldamine Rootsi, Poola ja Taani vahel tõi eesti rahvale uusi kannatusi. Saksa feodaalid, kes olid tunnistanud end välisriikide alamateks, säilitasid oma maavaldused ja võimu eesti talupoegade üle. Mõisnike privileegid isegi suurenesid. Sissetulekuid vallutatud aladelt tahtsid saada ka uued valitsejad.

Kõige raskemat mõju avaldasid aga *jätkuvad sõjad,* millega kaasnesid ikaldused ja taudid. XVII sajandi alguses algas uuesti vaenutegevus Rootsi ja Poola vahel. See kestis aastaid, kusjuures kumbki pool ei suutnud kaua aega otsustavamat edu saavutada. Eesti rahvast ähvardas füüsilise hävimise oht. Ainuüksi aastail 1601—1602 suri kümneid tuhandeid inimesi nälga ja katku. Alles 1629. aastal sõlmiti Rootsi ja Poola vahel Preisimaal *Altmargi* külas vaherahu, mille tingimuste järgi *kogu mandri-Eesti* ja osa Lätist läks *Rootsi* võimu alla. Aastakümnete vältel sõja tallermaaks olnud Eesti ala pakkus masendavat pilt: linnad ja külad olid purustatud, põllud sööti jäänud. Rahvaarv oli katastroofiliselt langenud.

Kogu Eesti ala langeb Rootsi võimu alla.

1645. aastal kaotas ka Taani oma valdused Eestis (Saaremaa ja Muhu) *Rootsile.* Nii langes kogu Eesti ala Rootsi feodaalriigi kätte.

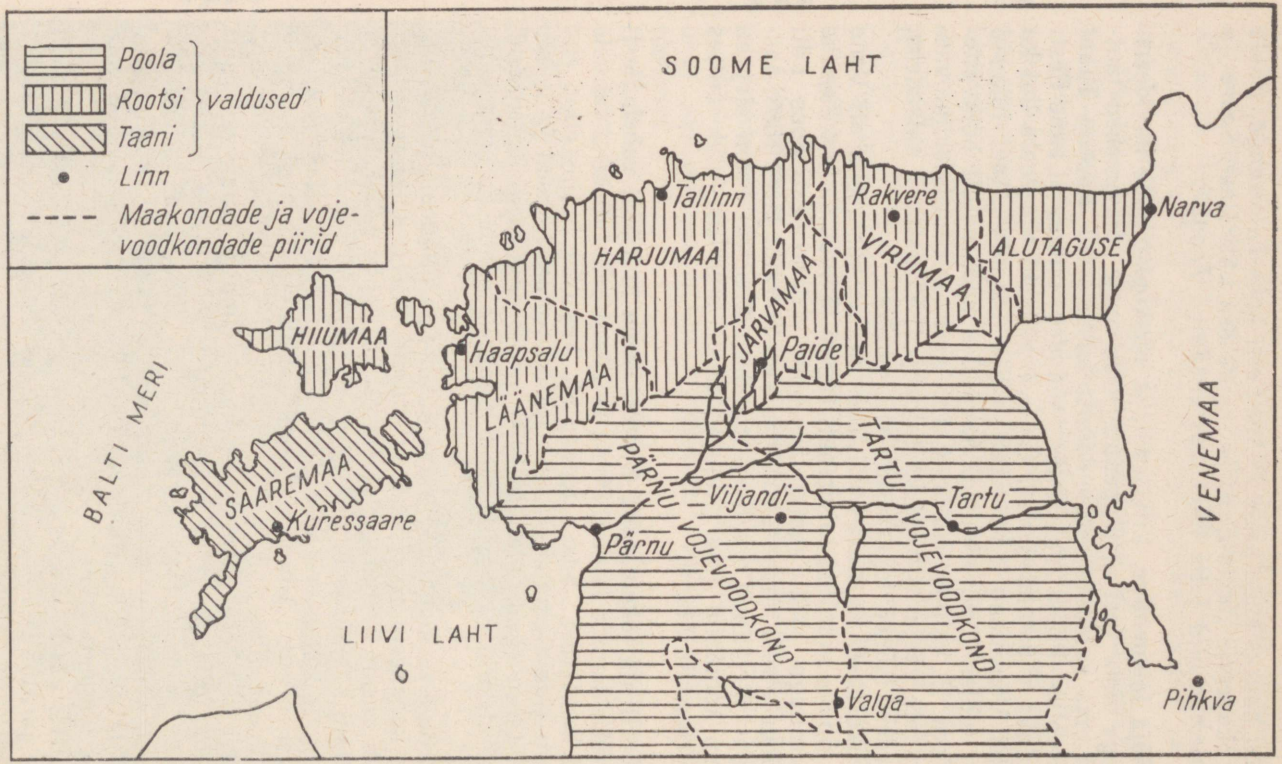

Eesti ala jagatuna Rootsi, Poola ja Taani vahel XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alguses.

Küsimusi.

1. Mispärast abistasid eesti talupojad Vene vägesid?
2. Võrrelge 1560. aasta talurahvaülestõusu Jüriöö ülestõusuga.
3. Miks lõppes Liivi sõda Venemaale ebaedukalt?
4. Kuidas jagunes Eesti ala pärast Liivi sõda?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Katkend Taani kuninga venna hertsog Magnuse kirjast kuningale eesti talupoegade ülestõusust 1560. aastal.

Nüüd tuleb aga üks õnnetus teise peale. Sest me ei saa hoolimata oma kahetsusest varjata seda, et pärast venelaste äraminekut on talupojad Läänemaal, samuti ka Harjus, Virus ja teistes kohtades, kahtlemata vaenlase salakavala nõu ja õhutuse tagajärjel muutunud mässulisteks, kokku kogunenud ning rüüstavad haletsusväärsel kombel, põletavad ja hävitavad, mis vaenlasest veel järele on jäänud. Ja löövad surnuks, kelle nad sakslastest kätte saanud. Nii nad ongi juba mõned meie ja ordumeistri aadlimeestest ja teenritest halastamatult tapnud ning sel tunnil seisavad nad kogu jõuga Läänemaal meie linnuse Koluvere ees ... Ja on karta, et kui sellele aegsasti vastu ei astuta, siis annavad nad ennast täesti venelaste alla ja annavad meid ning kõiki sakslasi koos kindlustega neile üle.

Küsimus.

Millised olid ülestõusnute sidemed Vene vägedega?

Katkendeid Tallinna Pühavaimu eesti koguduse pastori Balthasar Russowi kroonikast maa laastamisest Liivi sõja ajal.

[*1563. a.*] *Selsamal ajal rüüstasid saksa ja rootsi sõjamehed maid Haapsalu ümber ja kogu Läänemaad nii armetult, et mõned vaesed talupojad pidid ise atra vedama ja nende naised atra juhtima, sest neilt olid röövitud kõik nende härjad ja hobused.*

[*1577. a.*] *Moskvalaste äramineku järel, aprillis, anti Tallinnas kõigile sõjameestele, palgasõduritele, linnakodanikele, talupoegadele ja kõigile hulgustele vabaks rüüstata venelaste maid Liivimaal. Siis läksid teistega koos välja ka kerjused tänavalt, lombakad ja vigased ... ja rüüstasid ning riisusid Läänemaad, Järvat, Virumaad, tervet Tartu piiskopkonda ja kokku kõiki Eesti maid vahet pidamata, ja tõid kole palju veiseid — mitu tuhat tükki, ja igasugust liikuvat vara Tallinnasse ja müüsid väikese raha eest, ja aeti neid kariloomi suve läbi Tallinnasse nii palju, et neid seal enam osta ei saadud ega võidud.*

[*1581. a.*] *Ja Liivimaa pühiti sel ajal tõesti tema oma elanike, sakslaste ja mittesakslaste, samuti ka teiste võõraste rahvaste poolt nii paljaks, et paljudesse kohtadesse ei jäänud ei loomi ega inimesi.*

7. EESTI ALA ROOTSI AADLIRIIGI KOOSSEISUS XVII SAJANDIL.

Rootsi riigi poliitika vallutatud provintsides. XVII sajand oli Rootsi «suurusajastuks». Sel ajal kuulus Rootsi sõjaliselt Euroopa tugevamate riikide hulka ja pidas edukaid vallutussõdu. Sellisele välispoliitikale ei vastanud aga maa majanduslik kandejõud. Suurte sõjaliste kulutuste tõttu oli riik alatasa rahalistes raskustes.

Vallutatud maadest tahtis Rootsi riik saada võimalikult suuremaid sissetulekuid sõjaliste ja riiklike kulude katteks. Teisiti polnud see ka Eestis. Sajandi lõpul sai Rootsi riik ühe viiendiku kõigist oma tuludest Baltimaadel vallutatud aladelt.

Eesti ala halduslik jaotus. Halduslikult jagunes Eesti ala Rootsi võimu ajal kolmeks eri osaks. Põhja-Eesti, mis ühendati Rootsiga kõige varem, moodustas *Eestimaa kubermangu*. Siia kuulus ka Hiiumaa. Pärast Liivi sõda Poolale kuulunud Lõuna-Eestist koos Läti aladega loodi *Liivimaa kubermang*. Kubermangud jagunesid maakondadeks. Kubermangude eesotsas olid kuninga poolt määratud kubernerid (või kindralkubernerid). Nendeks said Rootsi kõrgaadlikud. Eestimaa kuberner asus Tallinnas, Liivimaa oma Riias. *Saaremaa* jäi omaette provintsiks ja seda valitses maapealik.

Kohalikule aadlile andis Rootsi riigivõim laialdase omavalitsuse. Kubermangu aadlisoost mõisnikud moodustasid *rüütelkonna* oma seisuslike asutistega, kellel oli suur mõju kohalikus valitsemises.

Põllumajandus ja talurahva olukord. Laastavates sõdades XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi alguses oli palju talusid tühjaks jäänud. Nendesse tuli nüüd rohkesti talupoegi väljastpoolt — Põhja-Eestisse Soomest, Ida-Eestisse Venemaalt, Lõuna-Eestisse Lätist. Uustulnukad sulasid aja jooksul ühte eesti talurahvaga, kelle töö tulemusena sõjahaavad jälle parandati.

XVII sajandil kasvas *mõisate* arv veelgi. Sajandi lõpuks oli Eestis juba üle tuhande mõisa. Edaspidi nende arv enam oluliselt ei kasvanud. Talupoegade kohustused suurenesid, eriti *teoorjus*. Senistele koormistele lisandusid veel Rootsi võimude poolt kehtestatud riigimaksud.

Teoorjuslik mõisamajandus laieneb.

Kõige tähtsamaks põllumajandussaaduseks oli sel ajal *teravili*. Eesti rehtedes pekstud ja hästi kuivatatud vili oli kõrge kvaliteediga ning seetõttu hinnatud kaup. Vilja veeti Rootsi, Soome ja Lääne-Euroopasse. Baltimaid nimetati Rootsi riigi viljaaidaks. Riik ja feodaalid said viljamüügist head sissetulekut. Talupojad aga, kes vilja kasvatasid, pidid sageli kannatama leivapuudust.

Rootsi valitsus kinnitas kõik balti-saksa mõisnike senised eesõigused ja suurendas neid veelgi. Rohkesti kingiti mõisaid ka Rootsi feodaalidele, eriti kõrgaadlikele. Nii kuulus terve Hiiu saar ja suured alad mandril koos Haapsalu linnaga ühele Rootsi aadliperekonnale. Talupoegade rõhumisel leidsid rootsi ja saksa feodaalid kergesti ühise keele.

Mõisnike võimu kindlustamiseks talupoegade üle andsid Rootsi võimud välja rea seadusi ja korraldusi. Karmilt keelati talupoegade omavoliline lahkumine mõisniku juurest. Pagenud talupoegade ülesotsimise ja sunniviisilise tagasitoomisega tegelesid politseikohtud, mida Põhja-Eestis nime-

Rootsi võimud kinnitavad pärisorjuse.

Kunda mõis. *XVIII sajandi joonis.*

tati *haagikohtuteks* ja Lõuna-Eestis *sillakohtuteks*. Talupoeg ei tohtinud maad müüa ega osta ilma mõisniku loata, pealegi võis mõisnik maa temalt igal ajal ära võtta. Ka talupoja vallasvara oli mõisniku kontrolli all. Mõisnikele kinnitati *kodukariõigus*, s. t. õigus jagada talupoegadele ihunuhtlust.

Nii andsid Rootsi võimude seadused talupoja koos tema järglastega ja varandusega täielikult mõisniku meelevalla alla. Talupoegade *pärisorjuslik sõltuvus*, mis oli kujunenud pika aja jooksul, sai Rootsi valitsuselt *õigusliku kinnituse*.

Mõisate tagastamine (reduktsioon). XVII sajandi lõpupoole tugevnes Rootsis kuningavõim. Riigikassa aga oli tühi. Kui varem olid kuningad jaganud heldelt ulatuslikke maavaldusi, siis nüüd otsustati need riigile tagasi võtta. Mõisate *tagastamine* ehk *reduktsioon* viidi läbi 1680-ndatel aastatel. Sellega vähendati kõrgaadli mõjuvõimu ja riik sai uusi tulusid.

Aadli maad lähevad riigile.

Balti-saksa aadli ägedale vastuseisule vaatamata toimus mõisate tagastamine ka Balti provintsides. Liivimaal võttis riik enda kätte umbes $^5/_6$, Eestimaal $^1/_3$ ja Saaremaal $^1/_4$ aadlike maast.

Talupojad lootsid algul, et mõisate tagastamisega nende olukord paraneb. Tegelikult kujunes asi just vastupidiseks. Riigi kätte võetud mõisate rentnikeks jäid senised mõisnikud, kes oma vähenenud sissetulekuid püüdsid tõsta talupoegade koormiste suurendamisega. Koormised määrati küll kindlaks *vakuraamatutes*, kuid nende normidest ei peetud kaugeltki alati kinni. Pealegi olid juba vakuraamatutes ettenähtud koormised väga suured.

Suur nälg aastail 1695—1697. Eriti raskeks muutus talurahva olukord siis, kui halva ilma tõttu vili ikaldus. Ikaldusaastaid esines sageli, sest maaharimine ja väetamine oli puudulik. Kui saak ebaõnnestus, oli paratamatult nälg majas, kuna tagavarasid koguda ei olnud võimalik.

Kõige raskem näljahäda Eestis oli 1695.—1697. a. 1695. aastal sadas kogu suvi läbi külma vihma, nii et ei saadud teha heina, rukis ei õitsenud ega valminud. Suvivilja, mis tõotas saaki anda, hävitas sügisel varane külm. Samasugune lugu kordus järgmisel aastal. Nälgivad inimesed lahkusid oma kodudest, et toitu otsida, kuid kõikjal ootas neid sama häda. Väga paljud surid piinarikkasse näljasurma. Arvatakse, et nendel traagilistel aastatel langes nälja ja mitmesuguste tõbede ohvriks umbes üks viiendik eesti rahvast.

Ikaldused.

Rootsi võimud ja kohalikud mõisnikud ei andnud nälgijatele nimetamisväärset abi, kuigi neil oli viljatagavarasid. Samal ajal kui kohalik talurahvas massiliselt nälga suri, veeti vilja isegi maalt välja.

Leiva jagamine nälgivatele lastele. *O. Kangilaski joonis.*

Linnad, käsitöö ja kaubandus. Eesti linnade arenemiseks olid XVII sajandil tingimused ebasoodsad. Venemaa oli Balti merest ära lõigatud ja tema väliskaubandus toimus peamiselt Arhangelski sadama kaudu. Sajandi esimesel poolel soikus Eesti- ja Liivimaa kaubandus Venemaaga peaaegu täiesti. Turu piiratus pidurdas ka käsitöö arenemist. Tsunftide toodangut vähendati, üha raskem oli saada meistriks. Riigivalitsus tegi katseid rajada manufaktuure, millest pikemaks ajaks jäid siiski töötama vaid üksikud. Mitmed väikelinnad, nagu Viljandi, Paide, Rakvere ja Haapsalu läänistati aadlikele ning kiratsesid vaevaliselt. Tugevasti käis alla ka Tartu.

Sajandi teisel poolel kaubandus elavnes ja ka linnad hakkasid jälle kasvama. Suurimaks linnaks oli endiselt *Tallinn,* teisele kohale tõusis *Narva.* Narvas ehitati XVII sajandil mitmeid uhkeid barokkstiilis hooneid — raekoda, börsihoone ja elumaju. Linnades tehti ulatuslikke *kindlustustöid,* eriti Narvas, samuti Tallinnas, Tartus, Kuressaares ja Pärnus.

Ühiskondlikud ja poliitilised vastuolud teravnevad. Eesti talurahvas püüdis kõigiti võidelda oma olukorra paranda-

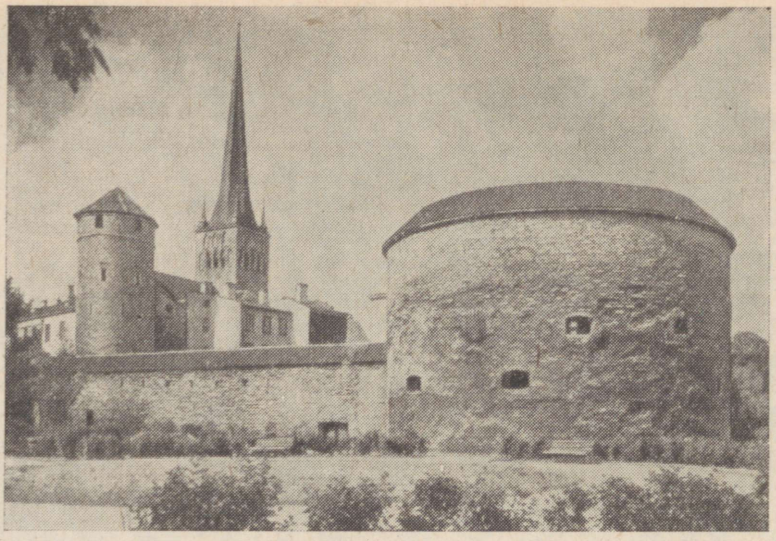

Osa säilinud rootsiaegsest bastionist Tallinnas. Bastionideks nimetati mitmeastanguliste ja mitmesuunaliste tulistamispositsioonidega viisnurkseid kaitseehitusi. Bastionide vallutamine oli väga raske ülesanne. XVII sajandil olid bastionid kaitsetehnika «viimaseks sõnaks».

mise eest. Hakati vastu mõisnikele ja mõisaametnikele. Ida-Eestist pagesid paljud talupojad Venemaale. *Klassivõitlus* teravnes eriti pärast mõisate tagastamist ja suurt näljahäda. Rootsi valitsus oli sunnitud välja andma mõned määrused talurahva kaitseks, milles keelati mõisnikel omavoliliselt talupoegi taludest välja ajada ja koormisi tõsta. Kuid need määrused jäid rohkem paberile. Talurahva rahulolematus süvenes.

Balti-saksa *aadel,* kes meelsasti kasutas riigi abi talupoegade vaoshoidmiseks, ei leppinud mõisate tagastamisega. Mõned aadlikud sõitsid välisriikidesse ja tegid seal ägedat kihutustööd Rootsi vastu.

Niisuguste teravate sisemiste vastuolude olukorras Baltimaades läks Rootsi vastu Põhjasõjale.

Küsimusi.

1. Millest oli tingitud Eesti ala jagunemine eri osadeks?
2. Milline oli Rootsi riigivõimu ja balti-saksa aadli vahekord?
3. Kuidas suhtusid Rootsi võimud eesti talurahvasse?
4. Mis pidurdas linnade arenemist XVII sajandil? Millega seletada Narva tõusu?

Katkendeid 1696. aastal Liivimaa riigimõisate jaoks antud määrustest talurahva koormiste kohta.

Iga talupoeg on kohustatud sündsal viisil heade ja kõlblikkude andamitega tasuma nii oma vakuraamatu koormised kui ka saadud laenu. Kes aga matab maha või mõnel teisel viisil varjab või salgab maha tagavarad, millega ta võiks ja peaks tasuma, seda peab, iga kord kui teda sellelt tabatakse, trahvitama 6 paari vitstega ja peale selle tuleb teda sundkorras sissenõudmise ja pantimisega sundida tasuma...

Selsamal viisil peab talupoeg tegema õigesti vakuraamatus tema peale pandud teo ja teopäevad. Kes sellega tõrksusest viivitab ja ei anna teolist õigel ajal või saadab kõlbmatu teolise või rakendi, kuigi tal ometi on parem ja võib parema saata, seda peab esimesel ja teisel korral tõsiselt hoiatama, ta peab ka teo kahekordselt tegema. Kui ta tuleb ka kolmandat korda jälle hilja või kõlbmatu teolisega, siis ei tee ta mitte ainult kahekordselt tegu, vaid teda karistatakse ka 4 paari vitstega...

Iga talupoja ja teolise kohus on teha tööd, mis talle peale pannakse, kõlbulikult ja usinasti. Kes teeb teisiti, seda karistatakse üleastumise iseloomu ja sellega põhjustatud kahju järgi...

Selles ja kõiges muus, mis on talupoegade kohus ... peavad nad olema vastava sõnakuulmisega rentniku käe all ja ei pea tema ega tema käsuviijate või järelevaatajate vastu näitama üles mingit austuse puudust või vastasust, veel vähem mõnda neist lööma. Talupoega, kes talitab selle vastu, peab asjade olukorra ja vajaliku äratundmise järgi karistama rahatrahviga või ihunuhtlusega.

Küsimusi.

1. Miks olid talupojad sunnitud võtma laenu?
2. Kuidas püüdsid talupojad hoiduda koormiste täitmisest?
3. Millised olid mõisarentniku õigused talupoja suhtes?

Väljavõte pastor Christian Kelchi kroonikast suure näljaaja kohta.

1697. aastal saabus kohe aasta alguses vali ja käre külm, mis kestis pidevalt peaaegu kogu talve läbi. Nii muutus ka häda ja viletsus, mille tekitas suur näljahäda, päevast päeva suuremaks. Selles hädas jätsid paljud mehed maha oma naised, naised oma mehed, vanemad oma lapsed, lapsed oma vanemad. Öösel ja päeval võis nii linnades kui külades, nii külateedel kui sõjateedel kuulda häda ja nälga kannatavate inimeste säärast hädaldamist, et kivid oleksid võinud kisendada... Paljudel, eriti kui neil surm lähedal oli, oli niisugune isu leiva järele, et nad hirmsa kisaga palusid, antagu neile ainult nõelapea-suurune tükike, niipea aga kui nad natuke said ja seda sööma hakkasid, langesid nad surnult maha. Ma nägin ise kohkumisega, kuidas üks umbes kaheteistkümneaastane poiss hakkas oma sõrmi närima ja hüüdis seejuures: oh nälg, nälg! Kui talle ulatati tükike leiba, haaras ta selle kui hullumeelne, ja kui ta seda suure isuga hammustama hakkas, langes ta maha ja heitis hinge.

8. ELU-OLU JA KULTUUR XVI–XVII SAJANDIL.

Talurahva elu-olu. Talurahva elamistingimused olid sel ajal viletsad. Elamuks oli palkidest *rehielamu,* mida kasutati ühtaegu nii elumajana kui ka vilja kuivatamise ja peksmise kohana. Tähtsamateks ruumideks selles olid rehetuba ja rehealune. Rehetoas söödi ja magati ning tehti pikkadel talveõhtutel pirrutule valgusel mitmesuguseid töid. Rehetoa nurgas seisis suur ahi ja selle ees leease, kus toitu keedeti. Ahjusuu ette koonduski talupere tubane elu. Korstnaid ja aknaid polnud, valgust saadi ainult ukse kaudu, millest ahjusuits välja lasti. Külma ajaga toodi rehetuppa ka väiksemad koduloomad. Rehetoas partel kuivatati vilja, mille peksmine toimus rehealuses. Suvel elati natuke lahedamalt, nooremad magasid aidas või lakas.

Rehielamu.

XVII sajandi taluelamu.

Talupoja *toit* oli kesine ja ühekülgne. Leivale lisati harilikult aganaid. Tihti tuli aganaleivastki puudus kätte. Seepärast suhtuti leivasse suure lugupidamisega. Juhtus leivatükk maha kukkuma, tuli see üles võtta ja leivale suud anda. Peamiseks leivakõrvaseks oli soolasilk. Harvemini ja jaopärast saadi liha. Tähtsamaks toiduks olid supid ja pudrud. Joogiks tarvitati kalja, mõdu, vähem piima. Pühade puhul pruuliti õlut. Toit.

Vähe oli talupoja elus rõõmsamaid silmapilke. Tähtsamaks pidustuseks olid *pulmad,* mida peeti tavaliselt talve alguses, kui jätkus rohkem toitu ja oli hea saanitee. Suurimateks pühadeks olid suvine ja talvine pööripäev — jaanipäev ning jõulud koos nääridega. Peamiseks lõbustuseks oli tants torupilli saatel.

Talurahva haridusolud. Kui Lõuna-Eesti oli Poola võimu all, püüdsid poolakad seal uuesti levitada katoliku usku. Eriti agaralt tegelesid sellega jesuiidid. Tartus loodi jesuiitide kõrgem õppeasutus — *kolleegium,* kus õppisid ka mõned eestlased. Anti välja mõned eestikeelsed usulise sisuga raamatud.

Rootsi valitsus levitas igati *luteri* usku. Maal pidi kirikuõpetaja rahvale ristiusu põhimõtteid selgitama ja kodudes käies nende tundmist kontrollima. Sageli pages küla noorsugu selliste «katsumiste» eest metsa, vanemad aga keeldusid vastamast, seletades, et vanas eas on raske õppida. Rahvas nägi õigusega vaimulikes mõisnike abilist ega tahtnud nende õpetust omaks võtta. Visalt peeti kinni muistsest usust. Kirikuõpetajad, kelle ülesandeks oli hoolitseda rahva hariduse eest, olid tihti ka ise harimatud ja toored. Nii selgus kord Lõuna-Eesti kirikute kontrollimisel, et üks pastor oli kirikusse õlleköögi asutanud, teine köstrile noaga kallale tunginud, kolmas teekäijalt hobuse röövinud. Ühe välismaise päritoluga laulu järgi levis rahva hulgas kõnekäänd: «Pastorile küll maksma pean, aga jumalast ja tema sõnast vähe tean.»

Talurahvakoolid ja Forseliuse seminar.

Kiriku õpetuse paremaks levitamiseks hakati XVII sajandi teisel poolel asutama *talurahvakoole.* Seal õpetati peamiselt kirikulaulu ja lugemist. Õpetajaks oli köster. Köstrite-kooliõpetajate ettevalmistamiseks asutas soomlane *Bengt Gottfried Forselius* 1684. aastal Tartu lähedal Piiskopi mõisas *seminari.* Õppeaeg seminaris oli 2 aastat. Peale usuõpetuse, kirikulaulu ja lugemise õpetas Forselius ka kirjutamist ja arvutamist. Seminari lõpetanud tegid rahva hulgas küllalt palju alghariduse levitamisel. Üldiselt edenes koolide asutamine siiski visalt, sest polnud koolimaju ja talupoegadel oli vaesuse tõttu raske oma lapsi kooli saata. Mõisnikele talurahvakoolid ei meeldinud, sest nad kartsid, et talupojad või-

TRÜ Raamatukogu

Forseliuse seminari asukohta tähistav mälestuskivi Tartus.

vad «liiga targaks» muutuda ja ei taha enam mõisniku sõna kuulata. Seepärast püüdsid mõisnikud koolide tegevust takistada.

Harimatusest ja ebausust annavad tunnistust tollal laialdaselt levinud *nõiaprotsessid*. Nõidumises süüdistati inimesi, kes olid erksama vaimuga, kasutasid ravimeid või kelle tegevus ei olnud kooskõlas valitseva klassi huvide ja kiriku õpetusega. Mõisnikud ja kirikuõpetajad kasutasid nõiaprotsesse sageli selleks, et hävitada talupoegi, kes neile või nende käsilastele vastu hakkasid. «Nõidumise» eest karistati tulesurmaga.

Eestikeelsed raamatud. XVII sajandi 30-ndatel aastatel asutati Tartus ja Tallinnas esimesed *trükikojad* Eestis. Nendes trükiti peamiselt ladina- ja saksakeelseid raamatuid. Tallinna trükikoda sai õiguse ka eestikeelsete raamatute väljaandmiseks. Peaaegu kõik eestikeelsed raamatud olid vaimuliku sisuga.

Eestikeelsed raamatud ilmusid tollal põhja-eesti ehk tallinna murdes ja lõuna-eesti ehk tartu murdes. Viimased trü-

kiti peamiselt Riias. Nii tekkis kaks kirjakeelt, mis aga tunduvalt kõnekeelest erinesid. Erilist tähelepanu pöörati vaimulike hulgas *piibli* eestikeelse tõlke väljaandmisele. 1686. aastal ilmus osa piiblist — nn. Vastne Testament — tartu murdes. Kogu piibli tõlke ilmumine sai teoks alles järgmisel sajandil.

Kõrgem haridus. Kohalikke olusid tundvate riigiametnike ja kirikuõpetajate ettevalmistamiseks asutasid Rootsi võimud ka kõrgemaid koole. Tartusse ja Tallinna rajati *gümnaasiumid.* 1632. aastal muudeti Tartu gümnaasium *ülikooliks.* Tähtsaimaks õppeaineks ülikooliski oli usuõpetus, õpiti ka õigusteadust, ajalugu, keeli, arstiteadust jm.

1632 Tartus asutatakse ülikool.

Ülikooli avamine toimus suure pidulikkusega ja sel puhul rõhutati, et ülikool on ette nähtud kõigi seisuste jaoks. Põhimõtteliselt võisid ülikooli astuda ka talupoegade lapsed. Kuid viimastel oli suuri raskusi juba alghariduse omandamisega,

Rootsiaegne üliõpilane.
XVII sajandi joonis.

rääkimata kesk- ja kõrgemast koolist. Vaid mõned üksikud saksastunud eestlased jõudsid tollal kõrgema hariduseni. Üks selliseid oli XVI sajandil nimekas kroonikakirjutaja Balthasar Russow Tallinnast, kes õppis Saksamaal. Tartu ülikooli üliõpilaste hulgas ei ole teada ühtki eestlast. Ülikoolis õppisid peamiselt rootslased, soomlased ja sakslased. Mitmed õppejõud ja üliõpilased suhtusid aga poolehoiu ja huviga eestlastesse ning uurisid eestlaste ajalugu ja rahvakultuuri.

Ülikool töötas Tartus vaheaegadega kuni sajandi lõpuni, viidi siis üle Pärnu ja lõpetas seal oma olemasolu 1710. aastal.

Küsimusi.

1. Millised olid talurahva elamistingimused Rootsi riigi «viljaaidas»?
2. Mis eesmärgiga levitasid Rootsi võimud luteri usku?
3. Mis eesmärk oli talurahvakoolide rajamisel?
4. Miks olid mõisnikud talurahva hariduse vastu?
5. Milline oli koolide tähtsus talurahva seisukohalt?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Laiuse kiriku õpetaja ja praost R. Broocmanni aruandest talurahvakoolide olukorra kohta 1688. aastal.

Kolga-Jaani kirikus Põltsamaa piirkonnas oli 15 poissi, kes olid end kaunis korralikult lugemises harjutanud. Põltsamaa lossi juures oli üle 20 koolilapse, kelle hulgas oli ka üks tütarlaps, kes poistest peaaegu üle olema kippus. Pilistveres pidavat ka 20 talupoegade last kooliõpetust saama... Äksis oli ainult 6 poissi. Maarja-Magdaleenas oli härra Gerstenkornil oma koolis 12 poissi, kelle hulgas oli üks suur noormees, kellele lugemine valmistas erilist lõbu. Palamusel on umbes 15 poissi, kes kõik üksteise najal kaunis häid lootusi annavad. Kodaverre ma ise küll seekord ei saanud enam minna, sest et ma möödunud suvel seal käisin, olen aga koolmeistrilt, kelle härra pastor kirjadega minu juurde läkitas, teada saanud, et tal 15 poissi koolis oli; ta nõudis ainult raamatuid, mida nad võibolla peaksid Tartust tuua laskma.

Tormas oli 25 koolilast, kes nii hästi lugeda oskasid, et ma selle üle rõõmustasin. Minu enda koolis [Laiusel] on mul sel talvel üle 30 poisi, kes peaaegu kõik oskavad kokku lugeda ja on oma katekismuse juba mitu korda läbi võtnud, välja arvatud kõige viimati kooli tulnud, kes juba hästi oskavad tähti veerida. Sellepärast on minu kihelkonnas, need kaasa arvatud, keda ma ise hulga aastate jooksul olen õpetada lasknud, üle 100 inimese, kes raamatuid lugeda oskavad.

Küsimus.

Milline oli talupoegade lugemisoskus eelneva katkendi põhjal?

9. PÕHJASÕJA AASTAD. EESTI ALA ÜHENDAMINE VENEMAAGA.

Olukord Eestis Põhjasõja algaastail. 1700. aasta veebruaris ilmusid Saksa väed Riia alla ja püüdsid seda vallutada. Algas pikk ja raske Põhjasõda.

Talurahvarahutused.

Niipea kui Lõuna-Eestisse jõudsid kuuldused, et võõrad väed on tulnud Riia alla, puhkesid mitmel pool rahutused. Talupojad püüdsid sõjaolukorda kasutada selleks, et mõisnike võimu alt vabaneda. Mitmel pool tungiti mõisatele kallale. Sama aasta sügisel, kui Vene väed ilmusid Narva alla, kutsus Rootsi kuberner talupoegi maakaitseväkke astuma. Selle asemel tungisid aga Virumaa talupojad oma vihatud isandate poolt kabuhirmus mahajäetud mõisatesse. Kuid kuna Rootsi väed 1700. aasta novembris Narva all Vene vägede üle võidu saavutasid, siis suruti maha ka talupoegade väljaastumised.

Sõjakoormised.

Talupoegade olukord muutus sõja-aastail veelgi halvemaks. Peale tavaliste mõisakoormiste tuli neil nüüd kanda mitmesuguseid raskeid *sõjakoormisi.* Rootsi võimud nõudsid talupoegadelt erakorralisi sõjamakse, mida tuli tasuda viljas ja rahas. Sõjaväeosade ja nende moona vedamiseks käsutati talupojad oma hobustega küüdivooridesse, mis kestsid sageli kolm, mõnikord aga isegi kuus nädalat.

Talupoegade värbamine sõjaväkke.

Rasketes lahingutes kandsid Rootsi väed suuri kaotusi. Tunti suurt puudust sõjameestest. Sellepärast saadeti maad mööda ringi liikuma sõdurite värbajaid, kes pettuse ja vägivalla abil talupoegi sõjaväkke ajasid. Kui vaenlase väed olid lähenemas, siis kuulutasid Rootsi kubernerid välja nn. maakaitseväe loomise ja sundisid talupoegi sellesse astuma. On välja arvutatud, et ühtekokku võeti Rootsi võimude poolt Eestist sõjaväkke ligi 25 000 meest.

Eesti talupojad ei tahtnud ennast sugugi lasta sõjaväkke värvata ja püüdsid esimesel võimalusel sealt põgeneda. Sõdureid värbavad või põgenikke tagaajavad sõjaväerühmad liikusid pidevalt mööda külasid. Nende lähenemisel püüdsid talupojad juba aegsasti varju minna. Kui see aga korda ei läinud, siis hakati väiksematele väesalkadele vastu.

Vene vägede laager Põhjasõja ajal. *Kaasaegse maali järgi.*

Külast külla liikudes riisusid sõdurid talupoegade vara. Ratsavägi tallas maha vilja talupoegade põldudel ja hobused sõid ära heina heinamaadelt.

Külad jäid tühjaks meestest ja hobustest. Taluperemehed ei jõudnud maksta raskeid sõjamakse. Puhkesid nälg ja haigused.

Vene vägede pealetung. Pärast põhjalikke ettevalmistusi alustasid Vene väed 1701. aasta sügisel uuesti pealetungi.

Kindral B. Šeremetjevi juhtimisel Võrumaale ilmunud Vene väed lõid 29. detsembril 1701. a. Erastvere lähedal puruks suurema väeosa. Järgmise aasta suvel purustasid Šeremetjevi väed kohalikud Rootsi väed Hummuli lähedal. Rootsi vägede ülemjuhataja kindral Schlippenbach põgenes 500 allesjäänud ratsamehega Pärnu kindlusesse varjule.

Vene vägede edu andis talupoegadele uut julgust. 1702. aastal tungisid talupojad mitmel pool mõisate kallale. Siin ja seal tekkisid talupoegade *partisanisalgad,* kes tungisid kallale mõisnikele ja väiksematele Rootsi väesalkadele. Ühe Õisu ümbruses tekkinud suurema salga juht Nahksepa Tiidu Mart kuulutas, et ta tahab kõik «saksad ära põletada ja kaotada, ja siis moskoviitide nõusse heita».

1704 Tartu vallutamine.

Juuni alguses piirasid Vene väed ümber Tartu. Järgmise kuu alguses saabus Tartu alla tsaar Peeter ja hakkas ise piiramist juhatama. Tema käsul otsustati Tartusse sisse tungida kagust (praeguse Botaanikaaia juurest), kus linnamüür oli nõrgem. Kaitsjad lootsid, et seal kaitsevad linna jõgi ja soine maastik. Pärast nädal aega kestnud ägedat pommitamist tungisid Vene väed 13. juulil linna sisse. Nähes, et edasine vastupanu on lootusetu, andis linna garnison alla.

1704 Narva vallutamine.

Tartus langes Vene vägedele sõjasaagiks 130 suurtükki, mis kiiresti viidi Narva alla. Narvat pommitati nii ägedalt, et 6. augustil varises kokku üks kindluse võimsamaid suurtükitorne, mis kandis nime Honor (s. t. Kuulsus). Purunenud suurtükitorni rusud täitsid vallikraavi ja 9. augustil tungisid Preobraženski polgu sõdurid pärast kolmveerand tundi kestnud ägedat käsikähmlust üle müürirusude linna.

1710 Tallinn langeb.

Pärast ajaloolist võitu Poltaava all viisid Vene väed edukalt lõpule Baltimaade vallutamise. Riia, mida piirati juba 1709. aasta sügisest alates, kapituleerus järgmise aasta suvel. Riia alt põhja poole liikudes vallutasid Vene väed Pärnu ja jõudsid lõpuks Tallinna alla. Tallinn oli tulvil sõjapakku põgenenud inimesi, kes kannatasid nälja ja 1710. aasta sügisel Saksamaalt Eestisse levinud katku all. Mõistes edasise vastupanu lootusetust, kirjutasid Rootsi väejuhatuse ja kohalike mõisnike esindajad 10. oktoobril 1710. a. Tallinna lähedal Harkus alla alistumislepingule (kapitulatsioonile). Eesti ala oli ühendatud Vene tsaririigiga.

Eesti ala Venemaaga liitmise ajalooline tähtsus. Kümme aastat oli sõda maad kurnanud. Rootsi võimud olid talupoegadelt ja linnaelanikelt halastamatult makse välja pressinud, tuhandeid mehi sõjaväkke värvanud. Sõja viimasel aastal suri katku tagajärjel inimesi tuhandete kaupa.

Tormijooks Narvale. *Tundmatu kunstniku kaasaegne joonis.*

Peeter I käsul võeti kiiresti tarvitusele abinõusid olukorra parandamiseks. Kõigil Rootsi võimude poolt vägisi sõjaväkke võetud talupoegadel lubati koju tagasi pöörduda. Kuna kohapeal oli suur puudus külviseemnest, siis toodi seda kiires korras Pihkvast. Hoolimata kõigist raskustest hakkas põllumajandus uuesti elustuma.

Eesti ala liitmisel Venemaaga oli suur ajalooline tähtsus. Varasematel aegadel olid mitmed naaberriigid sageli pidanud verist võitlust Eesti ala pärast. Nende sõdade käigus oli alati kannatada saanud ka kohalik elanikkond. Mõnikord oli sõja, rüüstamiste ja nälja tõttu niipalju inimesi hukkunud, et oli karta eesti rahva täielikku väljasuremist. Nüüd aga liideti Eesti ala tugeva suurriigi Venemaaga ja teised riigid ei julgenud ega suutnud seda enam endale nõuda. Eesti rahvas sai rohkem kui kaks sajandit elada pideva rahu olukorras, mille tõttu rahvaarv kiiresti kasvas.

Pikk rahuaeg.

Eesti ala liitmise tõttu Venemaaga toimus suur muutus eesti rahva ajaloolises arenemises. Tõsi küll, talupoegade olukord ei muutunud kergemaks. Neil tuli endiselt orjata balti-saksa mõisnikke. Talupoegi peksti ning mõnitati mõisavalitsejate ja -teenrite poolt. Kuid maa majanduslikus arenemises toimusid suured muudatused. Rootsi riik oli alati olnud huvitatud Eestis kasvatatud viljast. Mitte asjatult ei nimetatud XVII sajandil Balti provintse Rootsi riigi viljaaidaks. Karjakasvatus arenes XVII sajandil ainult selles ulatuses, kuivõrd seda peeti vajalikuks põldude väetamiseks. Veel vähem tunti huvi tööstuse arendamise vastu. Otse vastupidi — Rootsi riik tahtis Eesti alalt vilja välja vedada ja selle vastu Rootsi tööstuste toodangut siia sisse vedada. Pärast Eesti ala Venemaaga liitmist muutus olukord märgatavalt. Venemaal kasvatati vilja küllaldaselt ja seda jätkus isegi väljaveoks. Selleks et oma mõisatest ka edaspidi tulu saada, pidid kohalikud mõisnikud müüma peale vilja ka midagi muud. Esialgu hakati mõisates vilja *viinaks põletama,* et seda Peterburis, eeskätt aga sõjaväele müüa. Põllud laienenesid, viljakus tõusis, kuid teraviljakasvatuse kõrval hakati senisest rohkem tegelema ka karjakasvatusega. Hakati *kasvatama lihaloomi* Peterburis müümiseks.

Põllumajanduse arenemine.

Vene kaupmehed ja töösturid panid varsti tähele, et mereäärsed Balti kubermangud on väga soodsad tööstuse rajamiseks, kuna siia oli hõlbus toorainet vedada. Eesti alal rajatud vabrikute toodangut võis aga müüa kõikjal Venemaal, kus neile oli avatud sõna tõsises mõttes piiramatu turg. Kui varem Eestis oli arenenud ainult põllumajandus, siis pärast liitmist Venemaaga hakkas siin arenema ka tööstus. See oli aluseks töölisklassi tekkimisele.

Tööstuse tekkimine.

Küsimusi.

1. Kuidas kasutasid eesti talupojad ära Põhjasõja puhkemise?
2. Jutusta (ja näita kaardil), kuidas Vene väed vallutasid Eesti territooriumi.
3. Missugune ajalooline tähtsus oli Eesti ala liitmisel Venemaaga Põhjasõjas?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

TALLINNA KAPITULEERUMINE.

Katkendeid O. F. Wrangelli kroonikast.

22. augustil 1710. aastal vastu õhtut piirati linn maa poolt ümber. Kindralmajor ja viitsekuberner Patküll (Patkul) laskis panna põlema majad Tõnismäel ja mujal eeslinnades, niisamuti ka Soome kiriku. Otse Rootsist tulid mitmel korral mõned sajad mehed jalasõdureid garnisoni kõvenduseks kohale, aga niipea kui nad kohale jõudsid, haaras neid äge katkutõbi ja nad surid ära hunnikute viisi. Nagu on ka ühe teatud mehe poolt üles tähendatud, et iga päev suri ainuüksi sõdureid 150 kuni sada ja mõni kord 70, kaasa arvamata naisi ja lapsi. Kõnelemata juba sellest, mis kodanikkude seast iga päev välja langes ja peale selle veel haiged olid.

Tallinna linnas läks iga päevaga viletsamaks ja kurvemaks, majad olid täis surnute laipu ja ei olnud enam võimalik saada kirstusid, veel vähem saadi nii paljusid laipu matta; igal pool on puudus inimestest. Vaimulikud olid enamasti surnud, samuti ka kõik arstid.

Linna põgenenud aadlist oli veel väga vähe järel. Garnison koos kodanikkonnaga oli otsas ja ei olnud võimalik enam pidada sõjasalku ega kasutada suurtükiohvitseride ja konstaablite puuduse tõttu suurtükke vallidel. Sellepärast siis pidi kindralmajor ja viitsekuberner Patküll pärast sõjanõukogu otsustama kapituleeruda.

Akkordiga saadi valmis 29. septembril ja veel samal päeval marssis [Vene] garnison Toompea väravast sisse, rivistus üles Toompea turule ja vahetas välja rootslaste poolt mõnel määral peetud vahipostid. Siiski pidasid rootslased Suure Rannaväravа kindlusetorne nii kaua enda käes, kuni nad, ilma haigeteta, kes jäid maha, olid läinud sõiduvalmis laevadele, et purjetada üle mere Stokholmi.

Selle üleandmise järel läksid need, kes rüütelkonnast veel ellu olid jäänud, linnast maale, leidsid aga vähe rõõmustavat ees, kuna mõisad olid ruineeritud ja ka talupojad oli ära hävitanud katk, mille sarnast küll mõnesaja aasta jooksul ei olnud nähtud. Paljud aadlikest surid veel ka maal ja kestis see kõigekõrgema karm karistus kuni 1711. aasta alguseni, nii et mitmed mõisad ja külad jäid tühjaks ja lagedaks. Tallinnas siiski lõppes katk kohe külmade talvepäevade alates.

Küsimusi.

1. Milline oli Rootsi vägede olukord sissepiiratud Tallinnas?
2. Kuidas lahkusid Rootsi väed Tallinnast?

10. EESTI ALA VENE AADLIRIIGI OSANA.

Balti mõisnike võimu kindlustamine. 1721. aastal sõlmitud Uusikaupunki rahulepinguga oli Rootsi sunnitud loobuma oma valdustest Eestis. Eestimaa ja Liivimaa kubermangud läksid Vene tsaririigi koosseisu. Vastavalt juba ajalooliselt väljakujunenud piiridele moodustas Põhja-Eesti *Eestimaa kubermangu,* Lõuna-Eesti, Saaremaa ja suurem osa Lätist (välja arvatud Kuramaa) moodustasid *Liivimaa kubermangu.*

Tsaarivalitsus oli väga huvitatud oma uutest kubermangudest. Et meelitada balti-saksa mõisnikke oma poolele, lubas tsaar Peeter I juba sõja ajal nende võimu kindlustada ja õigusi laiendada. Pärast sõja lõppemist need lubadused ka täideti. Mõisnikele jäi õigus kohaliku omavalitsuse küsimusi arutada ja otsustada *maapäevadel.* Maapäevadel valiti kõrgemate valitsusasutuste nõunikud, kelle näpunäiteid pidi arvestama keskvalitsuse poolt määratud kuberner. Maapäevadel valiti ka kõrgemad kohtuasutused ja kohalikud politseiametnikud (haagikohtunikud ja sillakohtunikud). Kuna mõisnikest politseiametnikel oli õigus kinni võtta ja karistada kõiki talupoegi, siis oli mõisnike võim talupoegade üle tegelikult piiramatu. Peale selle oli igal mõisnikul õigus lasta

Tsarismi poliitika aadli suhtes.

Suhtumine talupoegadesse.

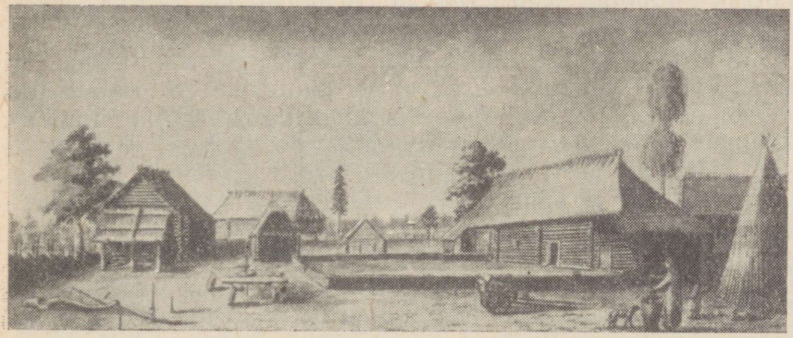

Talu Pärnu ümbrusest XVIII sajandi teisel poolel. *Kaasaegne joonis.*

oma talupoegi n. ö. kodusel viisil (*kodukari* korras) karistada — põldudel ja mõisatallides vitste ja keppidega peksta ning mõisakeldrites vangis hoida.

Mõisnike arvates oli neil õigus talupoegadelt kõik ära võtta, mis neile ainult meeldis, ja nad isegi talust minema kihutada. Kui talupojad sellise vägivalla üle kohtute ees kaebust tõsta püüdsid, siis saavutasid kohtulaua taga istuvad mõisnikud alati, et need kaebused aluseta valekaebusteks tunnistati.

Talupoegi koheldi nagu loomi ja isegi müüdi teistele mõisnikele või linnakodanikele.

Rõhumisele ja mõnitamisele vastasid talupojad vastuhakkudega. Kui mõni mõisavalitseja või kubjas eriti suurt julmust üles näitas, siis varitsesid talupojad teda ja peksid läbi või tapsid ära. Sageli põgenesid talupojad väljakannatamatu rõhumise eest ära. Eriti sageli põgeneti Venemaale.

Kaubandus, käsitöö ja linnad Eestis XVIII sajandi teisel poolel. Juba sajandi keskpaigaks olid põllumajanduses sõja ja katku tagajärjed ületatud. Eestis toodeti jälle nii palju vilja, et mõisnikud hakkasid kurtma selle müügi piiramise üle. Nimelt oli tsaarivalitsus nii sõja ajal kui ka pärast seda, kui vili ikaldus ja oli karta, et sellest puudus tuleb, keelanud vilja müümise välismaale. Vastu tulles mõisnike palveile, andis tsaarivalitsus 1763. aastal välja seaduse, mille järgi balti-saksa mõisnikel lubati ilma igasuguste kitsendusteta vilja välismaale müüa.

Viina tootmine.

Tegelikult aga seda õigust eriti suurel määral ei kasutatudki, sest mõisnikel oli kasulikum vilja viinaks põletada ja viina siis sõjaväele või Peterburi kaupmeestele müüa. Viina eest maksti kaks korda kallimat hinda kui viinapõletamiseks kulutatud vilja eest. Viinapõletamiseks kulutatud töö ei läinud aga mõisnikele midagi maksma, kuna seda tegid sundkorras talupojad. Suurt tulu andis mõisnikele ka viina müümine kohalikes kõrtsides.

Kaubanduse arenemine.

Püsiva ja kindla rahu olukorras elavnes kaubandus nii maal kui ka linnades. Eriti palju kaupmehi ja ostjaid tuli kokku *aastalaatadele,* mida korraldati suuremates linnades. Hobuste ja kariloomade müümiseks peeti erilisi *karjalaatasid.* Tallinnas peeti igal sügisel linna taga Viru- ja Karjaväravate ees (praegusel Keskväljakul ja Pärnu maantee alguses) suurt karjalaata.

Niihästi laatadel kui ka muul ajal olid oodatud külalisteks *vene kaupmehed,* kelle villane riie, karusnahad, nahakaubad ja eriti hobuserakmed olid oma hea kvaliteedi tõttu kõrges hinnas.

Seoses vastastikuse kaubavahetuse ja läbikäimise elavne-

misega rändas sajandi teisel poolel venelasi üle Peipsi. Järve läänekaldal tekkisid kõrvuti eesti küladega ka vene külad.

Kaubanduse elavnemise tõttu suurenes linnaelanike arv ja kasvasid linnad.

Linnade kasv.

Peeter I pööras suurt tähelepanu Tallinnale. 1714. aastal ehitati siia tema käsul uus sadam ja linna lähedale püstitati loss. Viimase ümber rajatud pargi laskis tsaar oma naise auks nimetada Jekaterinentaliks (saksa keeles: Jekaterina org), mida rahvasuus varsti hakati kutsuma *Kadrioruks*.

Tallinna lähedale, jäävaba lahe äärde asutati uus *sadamalinn Paldiski*. Kiiresti kasvas Tartu, mis kuulutati lahtiseks linnaks ja kus seetõttu likvideeriti sõjalised kindlustused.

1780-ndaiks aastaiks tõusis linnaelanike arv Eestis 23 000-ni. Niisiis elas sel ajal kõigis Eesti linnades kokku vähem inimesi, kui praegu elab mõne aasta jooksul kerkinud Tallinna uues Mustamäe linnaosas.

Võim linnades.

Kuigi nii majanduslik kui ka poliitiline võim linnades oli endiselt balti-saksa linnakodanike käes, läks nüüd ka mõnedel venelastel ja isegi üksikutel eestlastel korda tõusta linna valitseva kihi hulka. Nii näiteks oli Tartus XVIII sajandi lõpus kaupmeeste gildis 81 sakslast, 48 venelast ja 27 eestlast. Üldiselt kuulusid aga nii venelased kui ka eestlased linna lihtrahva hulka. Venelasi oli palju ehitustööliste hulgas ja eriti kuulsad olid osavad vene puusepad. Eestlased pidasid aga raskeid ja vähetasuvaid kandjate, kärumeeste, laadijate, voorimeeste ja kiviraidurite ameteid. Neil mustatöölistel polnud isegi linnakodanike õigusi ja seetõttu ei saanud nad osa võtta linnavalitsuse valimistest.

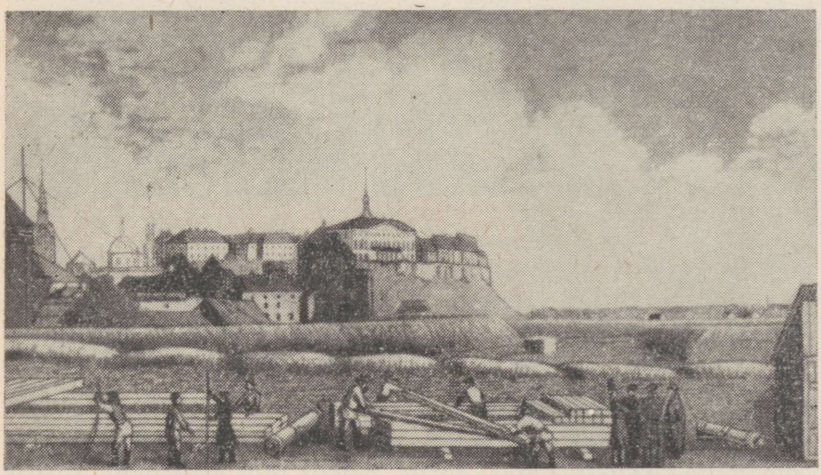

Vene puusepad tööl Toompea all. *J. Hau ja T. Gehlhaari gravüüri järgi.*

Käsitöölised.

Käsitöölisi elas sel ajal nii linnades kui ka maal, kuid nende arv ei olnud kuigi suur. Talupojad püüdsid suurema osa neile vajalikest riietest, jalanõudest ja tarbeesemetest ise teha.

Manufaktuurid.

Keerulisemad tarberiistad ja -esemed ning uhkemad kangad ning riided tuli siiski lasta valmistada vilunud käsitöölistel. Käsitööliste töökodadest hakkasid XVIII sajandi teisel poolel tekkima *manufaktuurid.* Väga sageli asutasid manufaktuure kaupmehed, kes märkasid, et mõnda kaupa rohkem ostetakse, ja palkasid siis seda valmistama mitu käsitöölist.

Juba XVIII sajandi keskpaiku asutasid kaupmehed mitmel pool Eestis töökodasid tärklise valmistamiseks. Selleks vajalik nisujahu toodi Venemaalt. Linnades rajati manufaktuurid seebi ja küünalde valmistamiseks. 1734.—1736. aastal ehitati *Räpinas paberivabrik,* mis töötas vesiratta jõul ning kuhu tooraine ja töölised toodi Venemaalt. Põltsamaa ümbruses leiti klaasi valmistamiseks sobivat liiva ning siin asutati väikesed manufaktuurid pudelite ja peeglite valmistamiseks.

Telliskivivabrik. *K. F. Knappe joonis 1798. a.*

Koolid.

Kultuur XVIII sajandil. Talupoegade hulgas leidus juba sel ajal inimesi, kes ka kõige raskematele oludele vaatamata püüdsid oma lastele haridust anda. Mõnes kohas rajati *külakoole,* kus peale mõisateenijate ja käsitööliste laste võisid õppida ka talulapsed. Selliseid koole oli aga väga vähe — XVIII sajandi lõpus oli Põhja-Eestis 47 külakooli. Samal ajal oli Põhja-Eestis üle 1000 kõrtsi. Niisiis olid mõisnikud kõrtse rajanud 20 korda rohkem kui koole.

1731. aastast alates hakati igal aastal talurahva jaoks välja andma *«Eesti maarahva kalendrit»*. Neis kalendrites olid ära trükitud ka mitmesugused «õpetlikud jutud» ning toodi teateid mujalt Vene riigist ja välismaalt. **Kalendrid.**

1766. aastal hakkasid kirjamees *August Wilhelm Hupel* ja arst *Peter Ernst Wilde* Põltsamaal välja andma esimest eestikeelset ajakirja «Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse...». Ajakirjas õpetati talupoegadele, kuidas nahahaigusi ja haavu ravida, räägiti rõugete panemise tähtsusest ning õpetati, kuidas ravimtaimi koguda ning neist arstirohtusid valmistada. Peale selle jagati juhtnööre majapidamise ja põlluharimise paremaks korraldamiseks. **Ajakirjanduse algus.**

1741. aastal rändas Lääne-Saksamaalt Liivimaale, hakkas siin kodukooliõpetajaks ning asus lõpuks Tormasse elama *Johann Georg Eisen* (1717—1779). Eisen tundis kaasa talupoegade raskele saatusele ja jõudis arusaamisele, et kui neid liiga julmalt rõhutakse, siis see on lõpptulemusena kahjulik ka mõisnikule, kuna talupojad püüavad kätte maksta ning vaeseks jäänud taluperemeestelt pole mõisnikul lõpuks midagi võtta. 1764. aastal avaldas Eisen ühes ajakirjas artikli pealkirjaga «Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldus pärisorjusest, nagu see Liivimaal on sisse seatud talupoegade üle». Artik- **J. G. Eiseni tegevus.**

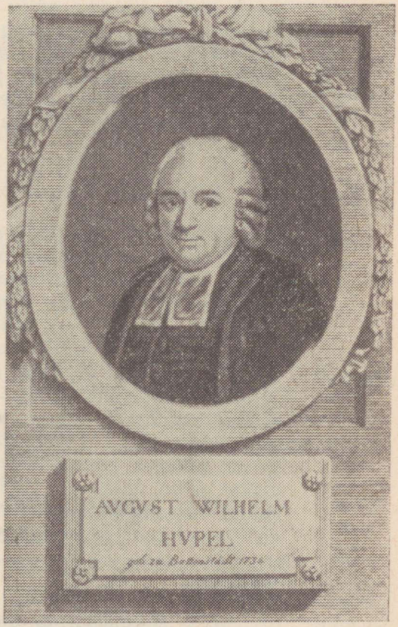

A. W. Hupel

lis räägiti sellest, kui julmalt balti-saksa mõisnikud eesti ja läti talupoegi kurnasid ning karistasid. See oli esimene kord, mil avalikult trükisõnas eesti talupoegade kaitseks välja astuti.

Küsimusi.

1. Kelle käes oli Eestimaal võim XVIII sajandil?
2. Iseloomustage Eesti ala majanduslikke sidemeid Venemaa teiste kubermangudega.
3. Kuidas arenesid XVIII sajandil Eesti ala linnad ja tööstus?
4. Kuidas levis XVIII sajandil Eestis kirjasõna?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Eesti talupoegade olukorrast XVIII sajandi lõpus.

Katkendeid A. W. Hupeli raamatust.

Vabadikke ja nende lapsi mõnikord müüakse või vahetatakse hobuste, koerte, piibukahade ja sellesarnase vastu. Inimesed ei ole siin nii kallid kui neegrid Ameerika kolooniates: vallalise mehe võib osta 30 kuni 50 rubla eest; kui ta oskab mingit käsitööd, on kokk, kangur või muu sellesarnane, makstakse ta eest ka 100 rubla. Sama palju antakse terve pere eest (vanemad koos lastega); tüdruku eest makstakse harva rohkem kui 10 rubla, lapse eest umbes 4 rubla...

Teo poolest on paljud mõisnikud vakuraamatust täiesti mööda läinud. Talupojad teevad väga palju tegu mõisatele, nõnda et mõnedes maakohtades muidu väikeseks peetud Eestimaa adramaalt tehakse tegu ja mõis saab saaki niisama palju kui Liivimaa adramaalt. Sagedasti peab imeks panema, kuidas mees oma naisega suudavad teha kõik nõutud teopäevad ja kodus ka oma majapidamise tööd. Mõisnik müüb, vahetab ja kingib inimesi, kellele tahab. Ta paneb peremehi kohale või ajab nad koha pealt ära nii tihti kui tahab. Seda teeb ka rentnik; ainult kroonumõisates tuleb selleks ennem luba küsida.

Liivimaa kubermangu kõrgem ametnik Stackelberg talupoegade põgenemisest 1737. aastal.

Siinsete talupoegade alatine putkamine Venemaale ja see, et neid seal mitte ainult et võetakse vastu, vaid ei anta ka esitatud nõudmiste peale välja, toob nii halbu tagajärgi, et olen paratamatult sunnitud Teie Hiilguslikule Keiserlikule Kindralkuberneri Valitsusele selgitama selle lähemaid asjaolusid. Sest sellest ei tule mitte üksnes see, et mõisnikkudel ei ole võimu ega pidamist oma talupoegade üle, nende kohusetäitmises hoidmiseks, kui nad ei taha näha tervet mõisat mahajäetuna — lähevad ju mõnedest mõisatest 20 ja enam tervet peret Venemaale ja eriti Petseri kloostri alale — vaid talupoegade kurjus läheb selle läbi nii kangeks, et nad julgevad lasta oma härrastele teada anda: nad tahtvat neil majad pea kohal põlema panna ja minna ära Venemaale, nagu sinna neid kutsub teiste paha eeskuju. Veel nüüd hiljuti löödi sealsete talupoegade poolt maha Mooste mõisa valitseja, teo kordasaatjad aga pagesid Venemaale ja elavad seal praegugi rahus.

Küsimus.

Miks põgenesid talupojad just Venemaale?

11. PÄRISORJUSLIKU KORRA LAGUNEMINE.

1780-ndate aastate reformid. Mööda Eesti ala maanteid XVIII sajandi lõpus ringisõitev rändaja võis sageli näha mõisate viinaköökе ja mõisnike manufaktuure-kudumistöökodasid, telliskivivabrikuid ja saeveskeid. Linnades ning maal oli mõisnike ja kaupmeeste poolt rajatud ka suuremaid klaasi-, kalevi-, naha- ja muid vabrikuid. Võrreldes selle ajaga, mil Eesti ala kuulus veel Rootsile, oli elulaad tunduvalt muutunud. Kaupmeeste tähtsus oli kasvanud. Nende kõrvale olid ilmunud ettevõtjad, kelle manufaktuurides ja vabrikutes töötas sadu töölisi. Olukord oli muutunud, kuid vanad seadused kehtisid ning need hakkasid takistama kaubanduse ja tööstuse arenemist. Paratamatult pidi tsaarivalitsus ette võtma ümberkorraldusi. 1780-ndail aastail viidi läbi rida reforme.

Muudatused majanduses.

Esimeses järjekorras peeti nende reformide läbiviimisel silmas muidugi mõisnike endi huve. 1783. aastal anti välja seadus, millega tühistati kõik kitsendused, mis mõisnikke seni pidurdasid maa kasutamisel. Nüüdsest peale võisid kõik mõisnikud vabalt maid osta, müüa ja pantida. Oma pillava eluviisi tõttu sageli rahapuudust tundvad mõisnikud said nüüd võimaluse senisest kergemini raha laenata jõukailt tööstureilt ja kaupmeestelt. Niiviisi mõisnikele raha laenates ja selle eest protsente nõudes hakkasid ka kaupmehed ja tööstured mõisatest tulu saama ning nende positsioonid tugevnesid veelgi.

Mõisnike õiguste laienemine.

1783. aastal seati seniste maksude asemel, mida sageli nõuti vilja ja muude talusaaduste näol, sisse *pearaha*. Iga talupoeg pidi riigile maksma 70 kopikat. Tegelikult aga maksid pearaha talupoegade eest mõisnikud, nõudes neilt selle eest senisest veel rohkem teoorjust.

Pearaha.

Pearahamaksu sisseseadmine aitas kaasa raha käibe kiirenemisele ning kaubanduse elavnemisele.

1785. aastal seati Venemaa teiste kubermangude eeskujul ka Eestimaa linnades sisse uus kord. Varem oli võim linnades kuulunud rikkaile balti-saksa linnakodanikele, kellel ainu-

Linnareform.

kestena olid täielikud kodanikuõigused. Uue korra järgi võisid aga linna valitsemisest osa võtta ka teistest rahvustest (näiteks venelastest) kaupmehed ja töösturid. Neil pidi aga küllalt varandust olema, sest linnavalitsuse valimisest võisid osa võtta ainult jõukad kodanikud. Kui varem võisid linnades kaubanduse ning käsitööga tegelda ainult saksa tsunftide ja gildide liikmed, siis nüüdsest peale võis iga linnakodanik, kui tal ainult selleks vajalik kapital oli, töökodasid ja vabrikuid rajada ning kaubamaju avada.

Kõik need ümberkorraldused soodustasid kaubanduse ja tööstuse arenemist ning kaupmeeste ja töösturite võimu tugevnemist.

Talurahva olukorra halvenemine. Pearaharahutused 1784. aastal. Venemaalt ja mujalt maailmast tõid kaupmehed Eestisse kalleid rõivaid, peeni veine ning lõunamaisi puuvilju. Elu mõisate härrastemajades, mis ehitati ümber uhketeks lossideks, muutus üha luksuslikumaks. Hea toon nõudis, nagu kirjutas üks sel ajal Eesti ala mõisates viibinud aadlik, et igal mõisnikul oleks «ilus maja ilusate tubade ja mööbliga, suur iluaed, kallihinnaline kasvuhoone ja palju teenreid». Uhkete mõisate külje all olid aga viletsatest suitsutaredest koosnevad külad. «Ühel pool kuld, marmor, peegel, samet, siid, pitsid ja priiskav küllus; teisel pool mustus, puudus ja

Mõisnike väljaminekute kasv.

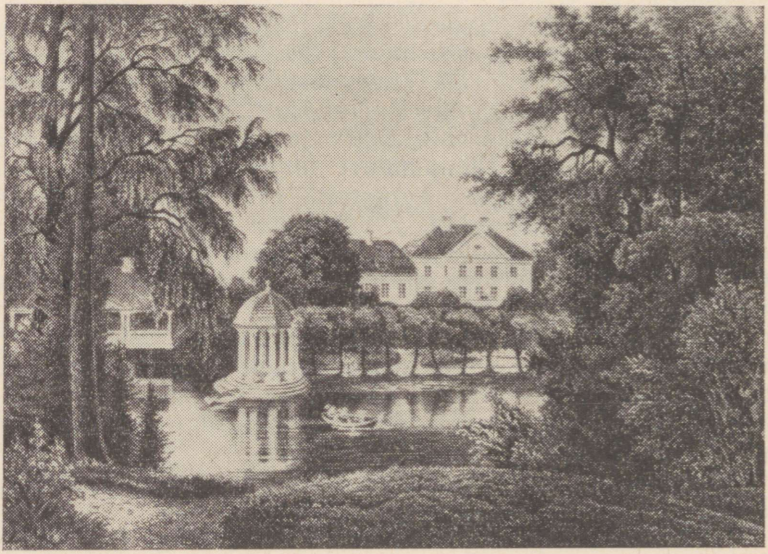

Palmse mõisa park. *A. W. Stavenhageni gravüüri järgi.*

kaltsud,» — nende sõnadega iseloomustas olukorda sel ajal kodukooliõpetajana mõisnike juures töötanud J. W. Krause, hilisem Tartu ülikooli õppejõud.

Talurahva rõhumise kasv.

Selleks et katta üha suurenevaid väljaminekuid, tugevdasid mõisnikud talupoegade rõhumist. Teoorjad pidid mõisa tööle ilmuma juba pühapäeva õhtul. Igapäevane töö mõisa põldudel ja heinamaadel kestis päikese tõusust loojakuni. Alles laupäeva õhtul hilja lasti lõpuni väljakurnatud teolised mõisast koju. Heinakoristuse ja viljalõikuse ajal käsutati mõisa tööle kõik taludes elavad tööjõulised inimesed. Sügiseti aga, kui mõisarehtedes algas viljapeks, pidid päev otsa põldudel tööl olnud teolised ka öösel tööd rügama ja uneajaks jäi vaid mõni tund.

Mõisa surve tugevnemisele vastasid talupojad uute vastuhakkude ja rahutustega.

1783. aastal anti välja määrus pearahamaksu sisseseadmise kohta. Talupojad said neile kirikutes etteloetud teadaannetest valesti aru ja arvasid, et nüüdsest peale peavad nad maksma ainult pearaha ja saavad vabaks mõisatest. Puhkesid rahutused, mida tuntakse pearaharahutuste nime all.

1784 Pearaharahutused.

1784. aasta aprillis tekkisid mitmel pool talupoegade rühmad, mis liikusid mõisast mõisa ja teatasid, et nad edaspidi enam mõisnikele teoorjust tegema ei hakka. Talupoegade energilise juhina paistis silma Suure-Rõngust pärit olev Retsniku Peeter.

Kohalike võimude palvel saatis tsaarivalitsus Eesti- ja Liivimaale talupoegade «rahustamiseks» kolm polku. Hoolimata sellest, et ta käsutusse anti suured sõjaväeosad, ei olnud kindralkuberner Browne sugugi kindel, et tal läheb korda talupoegade vastuhakku maha suruda.

Järgmisel kuul leidsid ülestõusnute ja sõjaväeosade vahel aset verised kokkupõrked. 4. juulil tungisid talupojad *Räpinas* kallale kohalesaadetud karistussalgale ja piirasid ta sisse. Talupojad läksid laiali alles siis, kui kohale jõudsid abiväed. Kaks ülestõusnute juhti põgenes neid ähvardava julma karistuse eest Venemaale.

Kui talupojad 18. augustil *Karula* kiriku juures püüdsid vabastada oma vangistatud seltsimehi, siis puhkes võitlus, mille käigus sai surma üks ja haavata kaks talupoega. Nädal aega hiljem korraldati ülestõusust osavõtnute kallal sama kiriku õuel julm veresaun. Kuus talupoega said igaüks kaks tuhat hoopi kadalippu ja saadeti pärast seda veel neljaks aastaks sunnitööle. Kokku sai karistada 21 talupoega, kelle hulgas oli ka üks naine — Karula Liisu — ning alaealine talupoiss Niglase Hans.

Suurte sõjajõudude abil läks mõisnikel siiski korda killustatult ja organiseerimatult võitlevate talupoegade väljaastu-

mised maha suruda. «Juba nende rahutuste ajal oleks aadlile lõpp peale tehtud,» kirjutas neid sündmusi oma silmaga näinud Garlieb Merkel, «kui mitte juhuslikult kohal poleks olnud küllaldaselt sõjaväge.»

G. Merkel.

Valgustajad-demokraadid. Garlieb Merkeli (1769—1850) isa oli omal ajal kirikuõpetajaks olnud, kuid siis mõisnikuga tülli läinud, usu jumalasse kaotanud ning oma kohalt tagasi astunud. Perekond sattus raskesse majanduslikku olukorda ning noorel Merkelil tuli hakata juba 17-aastaselt leiba teenima. Andekas ja tulihingeline noormees pani mõisnike juures kodukooliõpetajana töötades tähele, kui jõhkralt mõisnikud talupoegi kurnasid. Ühel unetul ööl võttis ta vastu otsuse astuda avalikkuse ees välja nende rõhutute kaitseks. Garlieb Merkeli raamat «Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise sajandi lõpus» ilmus 1796. aastal Saksamaal, kuid sai õige pea tuntuks ka balti mõisnikele, kelle vastu ta oli suunatud. Missugune olukord valitses siis Eesti- ja Liivimaal XVIII sajandi lõpus, mil kultuur ja teadus nii kiiresti olid arenenud, et seda sageli filosoofiliseks sajandiks nimetati? Mõisnikud ja pastorid elasid priiskavas külluses, talupoegi kurnati halastamatult ja nendega käidi ümber kui loomadega. Kuid kaua ei saa see enam nii kesta, hoiatas Merkel mõisnikke. «Rahvas on lakanud olemast koerana orjalik... Ta on tiiger, kes vaikses raevus oma kette närib.» Kui mõisnikud kiiresti mõistlikke järeleandmisi ei tee, siis võivad puhkeda veel verisemad ülestõusud, kui seda olid olnud pearaharahutused ning «kõik mõisad ja linnad rüüstatakse ja põlevad maha».

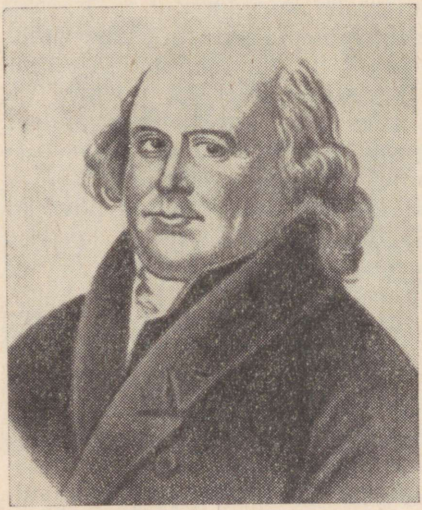

G. Merkel.

Peale Merkeli ründas mõisnikke ka Johann Cristoph Petri (1762—1851), kes 1784.—1796. a. Tallinnas ja Põhja-Eesti mõisates kodukooliõpetajana töötas ning pärast Saksamaale tagasipöördumist välja andis kaks raamatut, milles ta paljastas balti mõisnike kasuahnust ja julmust. J. Ch. Petri.

Kuna Merkel ja Petri kirjutasid oma raamatud saksa keeles, siis kohalikud talupojad nende töid ei tundnud.

1804. aasta talurahvaseadused ja uute rahutuste puhkemine. XVIII sajandi lõpus hakkasid tööstuslikult arenenud riigid (näiteks Inglismaa) suuremal hulgal vilja ostma. Viljast põletatud viina veeti suurel hulgal Sise-Venemaale. Vilja ja viina hinnad tõusid. Põhja-Saksamaal, Poolas ning ka Balti kubermangudes muutusid mõisnikud energilisteks majandusmeesteks ja püüdsid oma sissetulekuid suurendada. Selleks oli aga vaja mõisate majapidamises kindel kord sisse seada ja eelkõige talupoegadelt rohkem teoorjust nõuda. Talupojad aga polnud sellega sugugi rahul ja protesteerisid iga katse vastu juba niigi suuri koormisi tõsta. Mõisnikke ründasid ka eesrindlikud kirjamehed. Lõpuks jõudsid mõisnikud arusaamisele, et majandusküsimuste lahendamiseks tuleb välja anda riiklik seadus ning mõnes küsimuses tuleb teha talupoegadele ka järeleandmisi. Viljahindade tõus.

1804. aastal kinnitas tsaar Aleksander I mõisnike poolt koostatud uued seadused Eestimaa ja Liivimaa kubermangude talupoegade jaoks. Nende seadustega keelati mõisnikel talupoegi müüa ja nende käest maad vägivallaga ära võtta. Raskemaid karistusi võis talupoegadele tulevikus määrata ainult talurahvakohtute otsustega. Kuid ka uued seadused nägid ette, et talupojad peavad vastuvaidlematult mõisnike sõna kuulama. Mõisas töötavaid teoorje võisid mõisavalitsejad ja kupjad peksta. Teoorjuse ja mõisamaksude suurus määrati kindlaks ning mõisnikud ei võinud seda tulevikus enam oma soovi järgi tõsta. Kuid seadused nägid ette õige raske teoorjuse ning suured maksud. 1804. a. seadused.

1804. aasta seaduste väljaandmise tagajärjel muutus talupoegade, eriti taluperemeeste olukord siiski veidi kindlamaks. Teades, et neid ei või enam müüa ja igal ajal talust minema kihutada, võisid nad mõelda mõninga varanduse soetamisele ja talusaaduste müümisele linnas, et raha saada.

Talupoegi aga nii väiksed järeleandmised ei rahuldanud. Rahva hulgas levisid kuuldused, et tsaar olevat küll talupoegadele tahtnud head teha, kuid mõisnikud peitsid «tsaari õige seaduse» ära ning andsid välja vale seaduse. Talupojad nõudsid teoorjuse vähendamist või selle täielikku kaotamist, ei tahtnud enam öösiti mõisarehtedes vilja peksta. Mitmes kohas puhkesid rahutused.

Juba 1804. aasta suvel algasid mitmes Lõuna-Eesti mõisas vastuhakud ja 1805. aasta suvel puhkesid rahutused veel suurema jõuga. Nende mahasurumiseks saadeti maale üks rood teise järel. Üks oktoobri keskel läbi Lõuna-Eesti sõitnud tsaariametnik kirjutas oma kirjas, et Tartust alates «... on kõik külad täis sõdureid, keda ei julgeta sealt välja viia ..., sest ainult nemad hoiavadki talupoegi tagasi ülestõusust ...».

1805. a. rahutused.

1805. aasta juuni lõpus algasid rahutused ka Põhja-Eestis, Eestimaa kubermangus.

Ülestõus Kose-Uuemõisas.

Kõige suurem ülestõus toimus *Kose-Uuemõisas,* kus talupojad samuti keeldusid öösel reht peksmast.

Kose-Uuemõisa mõisa saadeti soldatid. Nende abiga taheti talupoegade vastupanu maha suruda ja nende juhid vangistada. Kuid talupojad otsustasid mitte alla anda. Kose-Uuemõisa teomehed kutsusid endale ümbruskonnast abi, relvastusid teivaste ja jahipüssidega ning hakkasid valmistuma võitluseks.

2. oktoobril kella nelja paiku hakkasid ülestõusnud Kose-Uuemõisa poole marssima. Kuni viimase hetkeni lootsid nad, et kokkupõrget soldatitega siiski ei toimu. Teomehed uskusid, et keiser neile head soovib ja sellepärast ei tahtnud nad keisri sõjameestega võidelda. Neil oli ainult mõisnikega asju ajada ning arveid õiendada ja nad lootsid, et soldatid mõisnikke kaitsma ei hakka.

Teomehed marssisid mõisa poole kahekaupa reas. Kõige ees kanti kaht vanadest särkidest tehtud lippu. Lipumeeste järel tulid muusikamehed. Ojasoo teomees Tõnsu Toomas oli endale ühe vana ahjuukse nööriga ette riputanud ja tagus sellel keppidega nagu trummil. Mõlemal pool trummimeest käisid marssi mängides kaks viiulimeest.

Kui mõisas varjul olevad mõisnikud ja ametnikud nägid üle mõisaväljade lähenevaid teomehi, siis andsid nad kohe käsu, et sõjavägi neile vastu läheks. Ohvitseride juhtimisel marssisidki soldatid mõisaväravast välja.

Teomehed aga ei kohkunud, vaid tormasid soldatitele teivastega peale. Nende rünnakuhoog oli nii suur, et vasemal tiival võidelnud soldatid põgenema pistsid. Parem tiib aga jäi oma kohale ning tulistas kogu aeg teomeeste pihta. Selle tule katte all toibusid ka teised soldatid, jäid seisma, laadisid püssid ja hakkasid omakorda tulistama. Ligi 150-st püssist tulevale kuulirahele ei suutnud teivaste ja paljaste kätega võitlusesse tormanud teomehed pikemat aega vastu panna.

Kose-Uuemõisa ülestõusu mahasurumiseks saatsid võimud sinna enam kui 250 soldatit ja kaks suurtükki.

Kose-Uuemõisas 1805. aastal. Teomehed lähevad võitlusse, *A. Keerendi linoollõige.*

Küsimusi.

1. Millele aitas kaasa 1780-ndate aastate reformide läbiviimine?
2. Iseloomustage 1784. aasta rahutusi. Kus toimusid ülestõusnute kokkupõrked sõjaväega?
3. Kes astusid neil aastail välja rõhutud talupoegade kaitseks?
4. Miks andis tsaarivalitsus 1804. aastal välja talurahvaseadused?
5. Miks puhkesid pärast seaduste väljakuulutamist rahutused?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Väljavõte maanõunik Manteuffeli ettekandest Karula ülestõusu kohta.

18. augusti hommikul saabus Narva jalaväepolgu leitnant Gerassimov koos lipnik Espega, ühe allohvitseriga ja 40 reamehega Karula kiriku juurde koos kümne arestandiga, kes olid süüdi mõistetud Võru alam-maakohtu poolt ja keda pidi asehaldusvalitsuse käsu järgi karistatama nimetatud kiriku juures. Karula kihelkonna rahvas kogunes sel päeval nii suurel arvul, et selle Karula kihelkonna pastor härra Fick kinnitas mulle, et ta kogu aja jooksul ei olnud näinud nii suurt kogudust korraga kohal olevat.

Kaheksa meest arestantidest lasti pärast karistuse kandmist vabaks, aga kahele neist oli ette nähtud 8 päeva pärast veel 10 paari vitstega karistamine ja pooleks aastaks kroonutöödele saatmine. Aga seda viimast ei tahtnud kihelkonna rahvas mitte mingil tingimusel lubada, vaid vastupidi, nad haarasid jälle teibad, mis olid käest pannud, ja nõudsid raevukalt härra kapten-ispravnikult neid kahte arestanti. Leitnant Gerassimov võttis mõlemad arestandid enda juurde ja küsis härra ispravnikult, kas ta ei käsi, juhul kui talupojad püüavad väevõimuga arestante kätte saada, neid arestante kohapeal tappa. Seda aga härra ispravnik ei lubanud. Komando marssis läbi kirikuväravate paljude inimeste vahelt läbi lahtisele väljakule. Ja kohe, kui ta väljus kirikuväravatest, hakkasid mõned eided, kes seisid müüri peal, loopima kividega ja üks soldat sai õlast haavata. Leitnant peatas selle peale oma komando, kellele järgnes ka ispravnik, mitte kaugel talupoegadest ja seadis kogunevate teivastega relvastatud talupoegade vastu rivisse. Aga vaatamata sellele ei lakanud eided kividega loopimast, mille peale leitnant Gerassimov, andmata enne seda õiget lahingukäsku, käskis nende peale lasta. Soldatid eksisid sealjuures sellega, et nad sihtisid kõrgelt ja kuulid lendasid üle talupoegade peade kiriku seina, nõnda et sellest laskmisest ei saanud ükski inimene ei surma ega haavata. See ergutas 25 meest, peamisi eestvedajaid, niisuguse jultumuseni, et nad tungisid teivaste ja kividega komando kallale. Leitnant Gerassimov nägi siin oma rumala korralduse tagajärgi, ja kuna ei olnud võimalik nii ruttu laadida, otsustas ta kiiruga taganeda ja jättis ispravniku kahe arestandiga maha. Kuigi härra ispravnik keelitas teda, et ta seaks oma komando võitlusrivisse, ei olnud siin aga enam pidamist, vaid tulistades läks ta komandoga mõnisada sammu eemale. Siin juhtus, et peaeestvedajatest, kes olid jõugu eesotsas, üks sai surma ja kaks haavata, kes jäid maa peale maha. See avaldas kihelkonna rahvale nii suurt mõju, et nad kohe laiali jooksid. Härra ispravnik, kes jäi kohale, löödi teivastega jalust maha ja kui ta teener ei oleks teda kaitsnud, siis oleks üks eit purustanud tal pealuu kiviga, mille ta juba selleks oli tõstnud.

Küsimusi.

1. Miks karistati vastuhakanud talupoegi just kiriku juures?
2. Milline oli naiste osa selles kokkupõrkes?
3. Mida võime järeldada katkendist sõdurite suhtumise kohta talurahvasse?

12. PÄRISORJUSE KAOTAMINE JA KAPITALISMI ARENEMINE EESTIS XIX SAJANDI KESKPAIGANI.

Talupoegade vabakskuulutamine ja sellega seoses puhkenud rahutused. 1804. aasta talurahvaseaduste kehtestamisega seoses puhkenud rahutused hirmutasid nii mõisnikke kui ka tsaarivalitsust. Tsaari-Venemaal tuli sel ajal pidada sõda Prantsusmaaga ja valvel olla ka neil aastail, mil valitses rahu. Talurahvarahutuste mahasurumiseks tuli aga mõnigi kord kohale kutsuda isegi neid väeosi, mis pidid valvama piiri. Kõige selle tõttu nõudis valitsus, et balti-saksa mõisnikud teeksid talupoegade rahustamiseks uusi järeleandmisi ja viiksid läbi uued reformid.

Uute reformide vajadus.

Juba XVIII sajandi lõpus oli Prantsusmaal ja Austrias kaotatud pärisorjus. Järgmise sajandi alguses kuulutati talupojad vabaks ka paljudes teistes Euroopa riikides — Preisimaal, Taanis ja paljudes väikestes Saksa vürstiriikides. Mitmel pool osati talupojad «vabastada» nii, et nad tegelikult jäid endist viisi sõltuvaks mõisnikest, kes nende maa endale võtsid.

Eesti- ja Liivimaa kubermangude mõisnikud jõudsid ka lõpuks otsusele, et neil on kasulik niiviisi talitada. Otsustati talupojad nimeliselt vabaks kuulutada, kuid seada nad niisugusesse olukorda, et nad tegelikult on sunnitud endist viisi mõisnikke orjama.

1816. ja 1819. aasta talurahvaseadused.

1816. aastal anti Eestimaa kubermangus ja 1819. aastal Liivimaa kubermangus välja uued talurahvaseadused, millega eesti ja läti talupojad vabaks kuulutati. Seadustes öeldi aga, et kogu talupoegade maa kuulub mõisnikele ja talupojad peavad selle kasutamise eest mõisnikele tegu tegema. Vastasel korral võis mõisnik talupoja talust minema kihutada. Talupojal, kes tahtis mõisaorjusest pääsemiseks mõnda teist ametit pidama hakata, seda õigust ei olnud. Nimelt oli talupoegadel seadusega keelatud teise kubermangu elama asuda, linna tööle minna ja üldse mingisuguse teise tööga ülalpidamist teenida peale mõisale teotegemise.

«Vabaduse» piiratus.

Esialgu talupojad ei uskunud, et pidulikult väljakuuluta-

Talupoegade vastuhakud.

tud vabadus võib niisugune olla. Kui mõisnikud 1822. aasta novembris tahtsid vabakskuulutatud taluperemehi sundida rendilepinguid sõlmima, mille järgi mõisale endist viisi teoorjust tuli teha, siis puhkesid laiaulatuslikud rahutused. Talupojad ütlesid, et nad on valmis oma maa eest ainult raharenti maksma ega taha enam mõisnikele, vaid ainult keisrile alluda.

Rahutuste mahasurumiseks saadeti Pärnust ja Võrust küladesse karistussalgad ja mõisnikest ametnike käsul karistati vastuhakanud talupoegi.

Talupojad nõudsid, et neile tõeline vabadus antaks ja olid valmis oma talude eest edaspidi ainult raharenti maksma. Kuna mõisnikel ja tsaarivalitsusel läks korda nende vastuhakud maha suruda, siis jäi teoorjus endiselt valitsema ja põllumajandus arenes väga aeglaselt.

Uued põllutööriistad.

Põllumajanduse ja tööstuse arenemine. Juba XVIII sajandi viimastel aastatel olid mõned mõisnikud endale välismaalt viljapeksumasinaid toonud. Nende kasutamine levis aga väga aeglaselt ja veel XIX sajandi keskpaiku oli mõisates vaid mõni üksik viljapeksumasin. Keerulised masinad läksid kergesti rikki ja mõisates polnud ametimehi, kes oleks osanud neid parandada. Palju hõlpsam ja ka odavam oli lasta vilja peksta teoorjadel.

Visalt levisid ka teised uuemad põllutööriistad, nagu rauast sahad ja vedruäkked. Mõisateoliste kurnatud hobused

Eesti suitsutare. *Tundmatu kunstniku joonis 1813. a.*

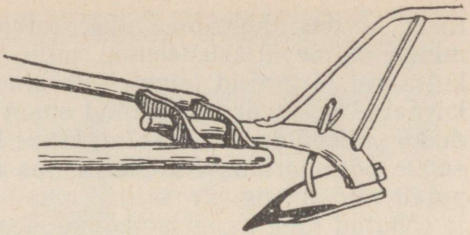

Harkadrad.

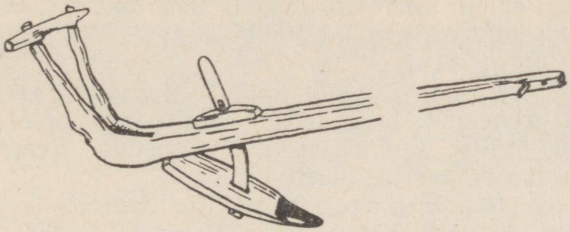

ei jõudnud niisuguseid raskeid riistu vedada ja seetõttu tehti tööd endiselt viletsate puuäkete ja puuatradega, millega ei olnud võimalik maad sügavalt künda.

1765. aastast alates hakati Liivimaal kasvatama kartulit. Kuid esialgu kasvatati kartulit ainult aedades peenardel. XIX sajandi teisel veerandil levis kartul juba laiemalt ja seda hakati kasvatama põllul ning kasutama ka viinapõletuseks. **Kartulikasvatuse algus.**

Suuri sissetulekuid taga ajades hakkasid mõisnikud Hispaaniast ja Saksamaalt sisse vedama *peenvillalambaid* (meriino lambaid), et nendelt saadavat villa vabrikantidele müüa. Suurtele lambakarjadele vajaliku sööda saamiseks hakati laialdaselt *ristikheina kasvatama.* Lõuna-Eestis levis *linakasvatus.* Lina kasvatasid nii mõisnikud kui ka talupojad müügiks. Kaupmehed müüsid selle omakorda edasi välismaale või kohalikele vabrikantidele. **Meriino lambad.** **Lina.**

Kaubanduse ja tööstuse arenemine sundis uuendusi tegema ka põllumajanduses. Seni kui kasvatati põhiliselt ainult teravilju, kõlbas kolmeväljasüsteem, mille puhul ühel põllul olid taliviljad, teisel põllul suviviljad ja kolmas põld puhkas kesas. Nüüd hakati aga põldudel kasvatama ka kartulit, ris-

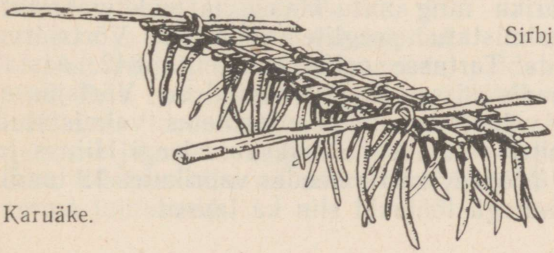

Karuäke.

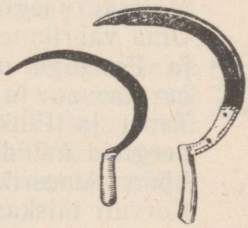

Sirbid.

tikut ja teisi kultuure ning kolmeväljasüsteemilt tuli üle minna mitmeväljasüsteemile, mille puhul teravilja- ja heinakultuurid järgnesid teineteisele kindla süsteemi järgi. Nii ei kurnatud põlde ära ja polnud enam vajadust tervelt kolmandikku põlispõldudest kasutult kesas hoida. Üleminek kaasaegsetele põlluharimisviisidele toimus aga väga aeglaselt. Talupojad olid niisuguste suurte muudatuste jaoks liiga vaesed ja rõhutud ning ka mõisnikel puudusid selleks vajalikud kapitalid. Pealegi oli rõhuv enamik mõisnikest rahul vana teoorjusliku korraga ega tahtnudki mingeid olulisemaid uuendusi ellu viia.

Mitmeväljasüsteem.

Eestimaal ja Liivimaal valitsev olukord pidurdas ka linnade arenemist. Isegi pärast «vabastamist» ei saanud talupojad õigust linnadesse elama asuda. Seepärast kasvas linnaelanike arv aeglaselt.

Tööstusliku pöörde algus.

Tööstus arenes aga kiiresti. Kui 1820. aastal oli Eesti alal vähem kui 1000 töölist, siis 1840-ndate aastate lõpuks tõusis nende arv üle 3500. Rõhuv enamik töölistest töötas suurtes vabrikutes ja väikeste manufaktuuride arv, kus töötati käsitsi, vähenes pidevalt. Vabrikutes pandi tööle *esimesed aurumasinad.* Algas tööstuslik pööre.

Eestis rajati XIX sajandi teisel veerandil mitu suurt *tekstiilivabrikut.*

Riidevabrikud.

1827. aastal rajati Narvas kalevivabrik, kus pandi tööle esimene aurumasin Eestis. Kuid kõige suurem Narva tekstiilivabrik — Kreenholmi Manufaktuur — rajati alles 1857. aastal.

1829.—1831. a. asutasid Hiiumaal Kärdlas suure kalevivabriku mõisnikud vennad Ungern-Sternbergid, kes selleks vajaliku raha kokku ajasid sõjaväele oma laevadega varustust vedades ja Tallinnas tegutsevatelt inglise kaupmeestelt raha laenates. Vabrikus valmistatud kangaid müüdi Peterburis, Moskvas, Harkovis, Krementšugis ja mujal.

1834. aastal rajati Sindis suur kalevivabrik, kus varsti tööle pandi kaks aurukatelt. Sindi vabriku toodangut müüdi kogu Venemaal, aga riide värvimiseks vajalikke värve toodi siia Peterburist ja Riiast.

Üheks suuremaks vabrikandiks kujunes sel ajal kapitalist Amelung, kes ostis endale Põltsamaa lähedal asuva Rõika-Meleski peeglivabriku ning mitu klaasi- ja pudelivabrikut. Oma vabrikutes valmistatud peeglite vedamiseks Võrtsjärve ja Emajõge mööda Tartusse ostis Amelung 1842. aastal aurulaevad ja seadis sisse aurulaeva-liikluse Võrtsjärve, Tartu ja Pihkva vahel. Amelungi ettevõtetes valmistatud peegleid müüdi mitte ainult Venemaal, vaid isegi Hiinas ja Lõuna-Ameerikas. Tööpäev kestis nendes vabrikutes 12 tundi. Kõrvuti täiskasvanutega töötasid siin ka lapsed.

Peegli- ja klaasivabrikud.

Kärdla kalevivabrik. *A. W. Stavenhageni gravüüri järgi.*

1842. aastal asutati Tallinnas esimene Eesti metallitehas, milles hakati valmistama ka põllutööriistu (raudsahku, vedruäkkeid jm.).

Majanduslikud sidemed Venemaaga.

Tööstuse suhteliselt kiire arenemine oli võimalik ainult seetõttu, et Eesti ala oli majanduslikult tihedalt seotud muu Vene riigiga. Eestis rajasid suuri vabrikuid Peterburi ja Moskva kapitalistid. Suured vabrikud said edukalt tööta da ainult sellepärast, et nende toodangule oli avar turg kogu Venemaal.

Talurahvarahutused 1840-ndail aastail ja uute talurahvaseaduste väljaandmine. 1840-ndail aastail muutus talurahva olukord Eestis eriti raskeks. Püüdes mõisatest võimalikult palju tulu saada, nõudsid mõisnikud talupoegadelt väga karmilt teoorjust. Mõned mõisnikud laiendasid oma põlde ja võtsid selleks talupoegade maa ära — kihutasid talupojad minema ja lammutasid taluhooned.

Ikaldused.

Neil aastail tabas talupoegade põlde üks ikaldus teise järel. Eriti raskeks muutus olukord 1844.—1845. a. talvel, mil levisid ka loomahaigused. Lõuna-Eestis hukkus loomatoidu puuduse ja nakkushaiguste tõttu 20—40 protsenti kariloomadest. Viletsus läks nii suureks, et külades esines ka näljasurma juhtumeid.

Kuuldused maa jagamisest.

1841. aastal levis kuuldus, et talupoegadele jagatakse kuskil kaugel soojal maal tasuta maad. Raskest olukorrast väljapääsu otsivad talupojad hakkasid nõudma, et nende nimed ümberasujate nimekirjadesse pannakse, ega tahtnud enam mõisnike ja ametnike sõna kuulda. Talurahvarahutuste mahasurumiseks pidid valitsusvõimud uuesti sõjaväeosad küladesse saatma.

«Pühajärve sõda».

Kui üks karistussalk *Pühajärve mõisa* jõudis, relvastusid sealsed talupojad teivastega ja püüdsid sõduritele vastu hakata, kuid aeti laiali. Vastuhakust osavõtnud talupoegi karistati julmalt: neile anti 500 kepihoopi, mitmed neist saadeti sunnitööle või anti soldatiks.

Vene õigeusku minek.

1845. aastal puhkesid rahutused veel suurema jõuga. Talupojad hakkasid nõudma, et neil lubataks astuda vene õigeusku. Nad arvasid naiivselt, et kui nad tsaari usku astuvad, siis annab tsaar neile maad.

1846. aastal haarasid rahutused kogu Lõuna-Eesti ja levisid ka Saaremaale. Rahutuste mahasurumiseks kasutati mitmel pool jälle sõjaväeosi.

Talurahva väljaastumistega hirmutatud tsaarivalitsus ja mõisnikud otsustasid teha uusi järeleandmisi. Pärast pikki ettevalmistusi töötati välja uued talurahvaseadused, mis kuulutati välja Liivimaal 1849. aastal ja Eestimaal 1856. aastal.

1849. ja 1856. a. talurahvaseadused.

Talurahvarahutuste ajal oli väga selgesti kõlanud maanõue. Uute seadustega tulid mõisnikud selles osas talupoegadele veidi vastu. Osa seni talupoegadele kuulunud maast kuulutati mõisa juurde kuuluvaks ja selle üle võis mõisnik vabalt käsutada. Kuid ülejäänud osa talupoegade maast ei tohtinud mõisnikud enam mõisate külge liita. Seadusega lubati, et taluperemehi, kes oma kohustusi mõisa vastu täidavad, taludest minema ei aeta. Määrati kindlaks kord, kuidas jõukamad talupojad võivad hakata oma talusid aegamööda päriseks ostma. Samuti nägid seadused ette, et teoorjuselt tuleb aegamööda üle minna *raharendile.*

Kõik need järeleandmised olid aga väga ebamäärased ja nende elluviimine sõltus mõisnikest endist, kes sellega igati viivitada püüdsid.

Küsimusi.

1. Iseloomusta olukorda, millesse sattusid eesti talupojad pärast nende «vabastamist».
2. Miks arenes põllumajandus Eestis XIX sajandi teisel veerandil nii aeglaselt?
3. Miks arenes tööstus suhteliselt kiiresti?
4. Millal seati Eestis üles esimene aurumasin, hakkas sõitma esimene aurulaev, asutati esimene metallitehas?
5. Mida nõudsid talupojad 1840-ndail aastail puhkenud rahutuste ajal?

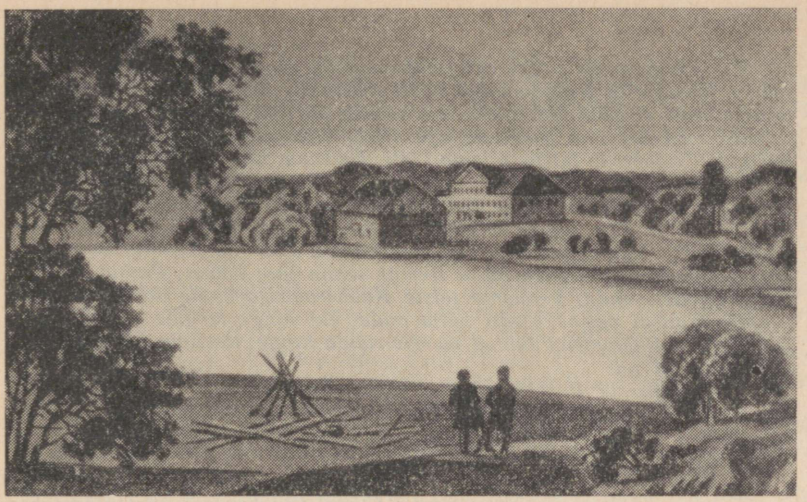

Pühajärve mõis.

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Paragrahve Eestimaa 1816. aasta talurahvaseadusest.

§ 1.

Eestima Moisnikkud ütlevad ennast keikist ommast õigustest lahti, mis siit sadik Tallopoegade pärris ollemisse ja pärris-allaheitmisse peäl raiatud olnud, neid märamissi möda, mis sellesinnatse Kässo-Ramatusse Tallorahva seädusse pärrast on üllespandud ommeti sedda ennestele pidda-des, et Ma ja Pohhi Moisnikkute pärris-ommaks jääb kui ennegi, sedda-visi et neil Tallopoegadel, kes pärris-allama põlvest lahti antud, edde-spiddi Moisavannemattega muud tegemist ei olle, kui agga seddamöda, kuida nemmad teine teisega vastastikke kaupa ehk Kuntrakti on teinud, ja mis kässo-õpetust möda tulleb ärraarvata.

§ 4.

Eestima tallopojal on õigus Maad ja muud likumatta varrandust enne-sele pärris-ommaks õiget visi nouda ja sada.

§ 16.

Moisavannemale jääb eddespiddi, nenda kui ennegi, Ma ja Pohhi täieks pärris-ommaks, mispärrast temmal Pollitsei-melevald omma valla Koggoduste, nenda kui ükslaste Koggoduste liikmette ülle on.

§ 585.

Kui ettevalmistamisse- ehk vahhe-aeg on otsa läinud, siis lähhäb uus seädus kül täieste teggevaks, ni hästi Innimeste kui Seäduste polest: agga ommeti, sest et selle Ma vasto, mis sünnib harrida, alles ni kassinaste ma rahvast veel Eestima Kubbermango Rikis ellamas on siis ei pea ühhelgi Eestima Tallopoial lubba ollema, ülle Eestima Kubbermango-Ma raiade ärraminna, ehk ühhegiga, kes ülle nende raiade ellab, numamisse ehk tenimisse kaupa tehha, enne kui hingekirjad üllesnäitavad, et sellesinatse Eestima rahva hulk saa peäle nelja kümne tuhhande (140 000) meesterahva hinge arro peäle on tousnud, siis vast sünnib Eestima Kubbermango Vallitsusest, Rittersavtshauptmanni Herrat senna jure vottes, Passid Eestima tallopoegadele anda, Vennema teiste Kubbermango maile minna. Ommeti sünnib agga ni paljo Passisi välja anda, kui hinge kirjade järrel ennam kui sadda nelikümmend tuhhat meeste-rahva hinge, Eestima Kubbermango maal ollemas on.

Nendesinnaste Passide al peab ühhe Kubbermango-Vallitsusse Vannema ja Rittersavtshauptmanni Herra nimmi kirjotud seisma.

§ 586.

Enne kui sesinnane aeg kätte tulleb, mis rahva hulga arrust märatakse, on Eestima Tallopoial lubba, agga seest-piddi Kubbermango-Mad, ning agga nisuggust Kaupa ehk Kuntrakti tehha, mis tedda põllo Mehhe, Ma ellamisse ja Maiateggemisse põlvest ehk Moisa asjade muust prukimissest, ehk nisugguse handverki tööst ja nisuggustest teggemistest, mis Moisa kassuks tehhakse, ei lahhuta.

Küsimusi.

1. Millega õigustasid mõisnikud talupoegade liikumisvabaduse piiramist Eestimaa kubermangus?
2. Mis tingimusel lubati talupojal kubermangu piiridest lahkuda?
3. Mis tingimusel lubati talupojal elukohta muuta kubermangu piirides?
4. Miks pidasid mõisnikud vajalikuks talupoja liikumisvabaduse sellist piiramist?

Katkendeid kubermanguvalitsuse ametniku F. Schwebsi ülevaatest tsaari adjutandi vürst Urussovi ja talupoegade vahel peetud läbirääkimistest 1841. aastal Võru linnas.

Kell 11 hommikul läks vürst sillakohtusse, mille maja ette uulitsale võis olla kogunenud umbes 400—500 talupoega ning umbes 40 erus või puhkusel olevat soldatit ja allohvitseri.

Vürst Urussov ütles talupoegadele põhiliselt seda: tema keiserlik majesteet olevat pahameelega kuulnud liikumisest ja rahutustest, mis käivad Liivimaal talurahva seas. Kui talupoegade seas levitatakse kuuldust, nagu peaks neile antama Lõuna-Venemaal mingit maad, siis see olevat kõik vale ja pettus. Keiser ei kavatsevat sugugi mitte anda neile kusagil maad, vaid keisri tahe ja käsk olevat, et Liivimaa talupojad jääksid ja elaksid rahulikult, vaikselt, sõnakuulelikult Liivimaal...

Edasi olevat tema keiserlik majesteet kuulnud, et talupoegade seas liigub kuulujutt, nagu oleks tema tahe, et Liivimaa talupojad läheksid kreeka usku (vene õigeusku) üle ja et neile, kes on kreeka kirikusse üle

läinud, antakse maad või neid vabastatakse orjusest. See olevat kõik ebaõige, valetamine ja pettus...

Olevat keisri tahe ja käsk, et Liivimaa talupojad elaksid rahulikult, vaikselt, sõnakuulelikult; kuulaksid oma härraste ja ülemate sõna, teeksid oma orjust ja täidaksid oma kohustusi, elaksid seaduste järgi, ei teeks ennast süüdlaseks ei ülestõusus ega mässus või mingis muus sõnakuulmatuses. Nad pidavat ennast ilusasti üles pidama, et nad oleksid seda väärt, et keiser heidab neile oma armuliku pilgu, vastasel korral aga karistatakse neid ja majutatakse sõdurid, kuni 20 meest iga talupoja juurde.

See kõne anti edasi üksikutes lausetes ja üksikuid lauseid korrati mitu korda mitmesugusel kujul. Rahvahulk vastas üldiselt igale lausele ja väljendas oma arvamust asja kohta. Üldiselt oli meeleolu väga äge ja ärev, talupoegade vastused olid üldiselt: jah, meie tahame kuulda jumalat ja keisrit, aga mitte härrasid; meie tahame olla keisri all, aga mitte sakste all; meie tahame olla sõnakuulelikud, aga orjus on väljakannatamatu; meie sureme nälga; meid tapetakse. Neid lauseid korrati palju kordi suure otsustavusega. Talurahva halva toidu proovina anti üle tükk leiba, mille sees oli palju aganaid...

Vürst lubas, et igast mõisast peaks valitama kaks talupoega, keda ta tahtis paariviisi kuulata, kuna teised talupojad peavad kohe ära minema...

Vürsti korteris kuulati umbes 6 tunni jooksul üksikult või paariviisi ettetoodud talupoegi, kokku arvult umbes 80... Peaaegu kõik ilma erandita kaebasid üle jõu käiva orjuse üle. Nimelt ütlesid nad: ristikukoristamine, ristikukõrre põllu kündmine, kartulivõtmine, linakoristus võtvat neilt palju rohkem päevi, kui neile arvestatavat; heinateo juures tehtavat neile väga liiga, nad pidavat sagedasti sõitma väga kaugele, et jõuda mõisa ja heinamaale, ja kui sajab, saadetavat nad tagasi koju, ilma neile kadumaläinud aega arvestamata... Tükid, mis neile töötamiseks antakse, olevat liiga suured, võrreldes päevade arvuga, mille eest neid arvestatakse; isegi lõigatud vilja põllult äravedu nõutavat kui tükitööd;... palju talukohti olevat ära võetud ja liidetud mõisapõldudega ja väiksemalt arvult peremeestelt nõutavat suurema hulga põldude harimist; päevad, mil ilm on hea, nõudvat mõis, halvad päevad jäetavat talupoegadele, kes siis ainult raiskavat oma aega, ei saavat oma põldusid õigel ajal harida ja pidavat kannatama ikaldust ikalduse järel, kuna härraste põllud, mis õigel ajal ja hästi haritud, on heas korras. Nii olevat nälg ja häda tulnud talupoegade peale...

Vürst Urussov kuulas kõik need kaebused kõikumatu rahuga ja hoolega ära, laskis endale minu poolt ühe talupojast kohtumehe ja ühe erusoldati abil, kes vabalt vene keelt rääkisid, kõik tõlkida ja saatis kaebajad ära kõige tungivamate manitsustega, et nad peaksid rahu ja kuulaksid härraste ja ülemate sõna...

Küsimusi.

1. Milliseid vääri lootusi sidusid talupojad tsaari nimega?
2. Mida kaebasid talupojad oma olukorrast vürstile?
3. Mida soovitas tsaari esindaja talupoegadel ette võtta?

13. KULTUURI ARENEMINE XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL.

Tartu ülikool.

1802. aastal avati Tartus ülikool. Noore ülikooli ümber kogunes rida selle aja eesrindlikke teadlasi — ülikooli esimene rektor füüsik G. F. Parrot, ajaloolane J. Ph. G. Ewers, arhitekt J. W. Krause, kes ehitas ülikooli peahoone, ning esimene vene keele ja kirjanduse professor A. S. Kaissarov. Need teadlased olid oma vaadetelt lähedased Venemaa eesrindlikematele inimestele — dekabristidele, kuid nad ei olnud revolutsionäärid. Kuigi ülikoolil tuli tegutseda tsaaririigi kitsendavates tingimustes, kuigi ülikooli uksed olid suletud talurahva lastele ja selles saksa õppekeelega ülikoolis õppisid peamiselt balti parunite võsud, leiti tema seinte vahel siiski võimalusi eesrindliku teaduse ja kultuuri viljelemiseks.

Hiljem etendas ülikool väga olulist osa sidemete loomisel vene teaduse ja kultuuriga. Tartus õppisid ja töötasid XIX sajandi teisel veerandil ja keskpaiku sellised maailmakuul-

Tartu ülikooli esimene rektor G. F. Parrot.

Tartu ülikooli peahoone. *G. Schlateri gravüüri järgi.*

sad vene teadlased, nagu astronoom W. J. Struve, tuntud kirurg N. I. Pirogov, botaanik K. F. Ledebour, füüsik B. J. Jacoby jt.

Vaatamata sellele, et mitmed ülikooli õppejõud tundsid kaasa eesti talurahvale, seisis ülikool tollal siiski rahvale peaaegu kättesaamatus kauguses. Nende väheste eestlaste hulka, kellel siiski õnnestus Tartu ülikooli astuda, kuulus *Kristjan Jaak Peterson* (1801—1822). Pärast gümnaasiumi lõpetamist astus ta Tartu ülikooli ja õppis siin aastail 1819—1820. Peterson ei varjanud, et ta on eestlane, vaid käis sageli ringi lihtsas talupojariietuses. Petersoni vanemad olid asunud Riiga elama ja ta tuli sealt mõnigi kord ülikooli jalgsi. Kr. J. Petersoni tervis ei pidanud rasketele elutingimustele vastu, ta oli sunnitud õpingud katkestama ja suri 1822. aastal tuberkuloosi. **Kr. J. Peterson.**

Kristjan Jaak Peterson oli üks esimesi eesti luuletajaid. Enamik ta luuletustest ilmus trükis alles 100 aastat pärast tema surma. Oma luuletustes avaldab ta kindlat lootust, et kunagi arenevad ja hakkavad õitsema ka eesti rahva — rõhutud ja põlatud maarahva — kirjandus, keel ja kultuur.

XIX sajandi 20-ndaist aastaist alates hakkavad eesti rahva ja tema keele vastu huvi tundvad kirjamehed välja andma eestikeelset jutukirjandust. *Otto Wilhelm Masing* andis 1821.—1823. a. ja 1825. aastal välja esimest eestikeelset **Eestikeelne trükisõna.**

nädalalehte nimega *«Marahva Näddala-leht»*. Nädalaleht oli huvitavalt kirjutatud ja jagas oma lugejaile teadmisi kogu maailmas, eriti aga Vene riigis toimuvatest sündmustest.

1840-ndatel aastatel alustasid oma ühiskondlikku tegevust eesti valgustajad-demokraadid *Friedrich Robert Faehlmann* ja *Friedrich Reinhold Kreutzwald*. Suurte majanduslike raskustega võideldes omandasid nad Tartu ülikoolis arsti kutse. Pingutava arstitöö kõrval jätkus neil aga aega ja energiat väga viljakaks tegevuseks kirjanduse ja kultuuri alal.

Kooliolud. Kuigi eesrindlike haritlaste ja teadlaste jõupingutuste tulemusena rajati seminare rahvakooliõpetajate ettevalmistamiseks ning püüti välja anda õpperaamatuid, oli üldine olukord hariduse alal siiski väga halb. 1817. aastal oli kogu Põhja-Eestis ainult 17 külakooli. Võrreldes eelmise sajandi lõpuga oli nende arv isegi vähenenud. Kogu Eestis töötas ainult kaks keskkooli — üks gümnaasium Tallinnas ja teine Tartus. 1834. aastal moodustasid kooliõpilased vähem kui ühe protsendi üldisest rahvaarvust.

Küsimusi.

1. Nimeta silmapaistvaid teadlasi, kes tegutsesid Tartu ülikoolis.
2. Millal hakati välja andma esimest eestikeelset ajakirja? Millal esimest nädalalehte?
3. Iseloomusta esimeste eesti rahvusest haritlaste tegevust.

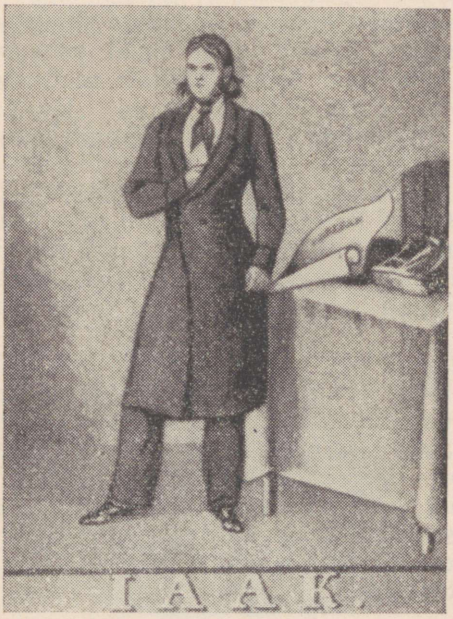

Kr. J. Peterson.

Väljavõte Tartu ülikooli esimese rektori G. F. Parrot' poolt ülikooli avamisel 22. aprillil 1802. a. peetud kõnest.

Noormehed, kellele hariduse andmine nüüdsest peale meie suureks, meie pühaks kutsumuseks on saanud, teie eriti, kelle haridusest kunagi saab sõltuma siinse põlluharija hea käekäik, unustage see, et saatus on määranud teile kõrgema seisuse kui neile töökaile inimestele, teie toitjaile. Mõelge parem, mõelge ainult sellele, et te neid vahendeid, mis teil on neile suuremate elumõnude andmiseks, ka tõesti selleks kasutaksite. Nad on teie toitjad emarinnast kuni hauani. Kõik oma rõõmud, kõik oma naudingud võlgnete te nende vaevarikkale tööle. Ärge ainult vaadake põlgusega alla nende madalale kultuurile: sama väheste võimalustega oleksite ka teie samavõrra maha jäänud ja need väikesed edusammud, mida terve see töötav klass on teinud, kujunesid seni kahjuks ainult teie suuremate edusammude eeltingimuseks. Sel ajal kui teie siin kiitusväärse usinusega hakkate kasutama kõike, mis teadus ja kunst teie kultuuri arendamiseks anda võib, saab maamees teie jaoks põldu harima. Ta saab vaevarikka tööga rõhuva koormuse all ägades, kogu oma päeva, ja isegi osa oma ööst, teie jaoks kasutama ja jääb sellepärast oma kultuurilises arengus maha. Olge seepärast tänulikud. Austage inimklassi, mis nii palju teie heaks teeb.

Küsimusi.

Mida võite ülaltoodud katkendi põhjal öelda G. F. Parrot' ühiskondlike vaadete kohta?

O. W. Masing külakoolide olukorrast Tartumaal 1822. aastal.

On seäl kolis üks mõistlik noor mees kihhelkonna koolmeistriks, nimmega Dankmann, kes kaunikeste õppetud, ka vägga hästi kirjutab ja rehkendab, ning kel ka mõnda muud tundmist, ja kes issigi veel peäle sedda kõigesugguse hea õppetuse peäle vägga himuline on. Leidsime seäl kolis 16 poissi, kes kõik hästi laulavad, ja Luggemise-Lehtede järele nenda on õppind luggema, kuidas õiete tulleb luggeda. Poisid kirjutavad kõik, ja mõnned, kes jo eemale jõudnud vägga kennaste ja kindlaste. On ka laste vannemad seäl kihelkonnas vägga mõistlikud, ja sedda nõu võtnud, aasta õtsa omma poegi kihhelkonna kolis piddada, egga neid mitte suvvest koddo võtta, et ennemine valmis saaksid, ja sedda suvvel ärra ei unnustaks, mis talvel ollid õppinud. Kui sesamma kihhelkonna koli assi meie maal kõigis kihelkondades, Lihvlandi Tallorahva seadust möda, omma kõrra peal eddespiddi saab seismas ollema; ja kui kihhelkonna õppetajad selle eest armoga hoolt kandvad, et kihhelkonna koolmeistrid nende käest õiget õppetust savad; siis ei sa tulleva põlve rahval valla koolmeistrite pärrast ei murret, egga sedda õtsimist ollema, mis nüüd nähtakse ollevad; ja mis õmmetige muist tühhi on, ja tühjaks kullutuseks tulleb arvata: sest, et kui viis ehk kuus meest hulgast ärraarvame, ei olle Tarto praustikonnas, peale neid kuus, ei ühtainustki koolmeistrid tabbada, kennest sünniks üttelda, et ta selle ammetile kõlbaks, ehk koolmeistri nimme ja temma au väriline olleks.

Küsimusi.

Milliseid teadmisi andis tol ajal külakool?

14. KAPITALISMI ARENEMINE EESTIS XIX SAJANDI TEISEL POOLEL.

Talurahvaliikumine Eestis XIX sajandi 50—60-ndatel aastatel. 1850-ndate aastate lõpul seisis pärisorjuslik tsaari-Venemaa revolutsiooni lävel. Kuue aasta jooksul toimus Venemaal ligi 500 talurahvarahutust. Revolutsiooni vältimiseks otsustasid tsaar ja mõisnikud kaotada pärisorjuse ülalt, enne kui rõhutud rahvahulgad seda teevad altpoolt.

Samal ajal hoogustus ka Eestis talurahva klassivõitlus. Eesti alal olid talupojad vabaks kuulutatud juba 40 aastat varem. Kuna aga kogu maa jäi mõisnikele, kes seda hinge-hinna eest talupoegadele rentisid, siis jätkus tegelikult feodaalne rõhumine *teoorjuse* kujul. Talupojad olid sunnitud teorendi korras endiselt mõisapõlde harima oma viletsa hobuse ja tööriistadega. Teolisi kihutas küll taga kupja kepp ja sõim, kuid sellele vaatamata oli teotöö vähetootlik ega rahuldanud mõisnikke, kes vajasid oma luksuslikuks eluks palju raha.

1858. a. talurahvarahutused. Talurahvas lootis oma ränkraskele olukorrale kergendust uutest talurahvaseadustest. Kuid ka need olid koostatud mõisnike poolt ja mõisnike huvides. See kutsus esile talurahva terava pettumuse. 1858. aastal puhkesid ulatuslikud rahutused Eestimaa kubermangus, kus talupoegade olukord oli eriti raske. Talupojad nõudsid teorendi ja vihatud abiteo kohest kaotamist.

«Mahtra sõda». 1858. aastal toimus talurahva väljaastumisi ligi 80 mõisas. Kõige suurem vastuhakk puhkes 2. juunil *Mahtra mõisas,* kus 800 talupoega piirasid mõisaõues ümber sõjaväesalga ja lõid selle põgenema. Kokkupõrkes sai surma üks ohvitser ja 8 talupoega. Rahutuste mahasurumiseks toodi kohale ligemale 1000 sõdurit. Kadalipu ja sunnitööle saatmise abil suutsid mõisnikud sedapuhku rahutused maha suruda. Kuid mõisnikud hakkasid aru saama, et talurahva rõhumine senisel viisil on ohtlik.

1861. aasta talurahvaseadusega kaotati Venemaal pärisorjus. Selle seaduse mõjul viidi ka Baltimaadel läbi mõned

kodanlikud reformid. 1863. aastal anti siinsetele talupoegadele liikumisvabadus kogu Venemaa ulatuses. 1865. aastal kaotati mõisnike kodukariõigus.

Kodanlikud reformid Eestis.

Aasta hiljem kehtestati uus vallaseadus, mis vähendas mõisnike võimu talurahva kogukonna üle ja andis valda puutuvate asjade otsustamisel ülekaalu jõukamatele talupoegadele. Just nende hulgast valiti vallavanemad, kellele anti mitmed õigused kehviktalupoegade üle.

1868. aasta kevadel tehti ametlikult lõpp teoorjusele, kuid tegelikult hiilisid paljud mõisnikud sellest määrusest mööda, sõlmides küll ametlikult talupojaga raharendi lepingu, kuid nõudsid rendi tasumist endiselt tööga. Eriti visalt püsis teorent Põhja-Eestis.

Loomulikult polnud eesti talupojad selliste poolikute reformidega rahul ja ootasid pikisilmi kohtureformi ning «hingemaa» andmist, lootes, et tsaarivalitsus varustab neid mõisamaa arvel tasuta maaga. Kuid tsarism ei mõelnudki talurahva lootustele vastu tulla, vaid jätkas koos kohalike mõisnikega rahva rõhumist.

1860-ndatel aastatel toimus talurahvaliikumine Eestis peamiselt kahes vormis: massilise väljarändamise ja palvekirjade esitamise näol. Kasutades äsja saadud liikumisvabadust, rändas suur hulk talupoegi välja Venemaale, Kaukaasiasse, Krimmi ja Siberisse, et rajada seal uus kodu. Väljarändamist Krimmi õhutas jõukas Järvamaa talupoeg Juhan Leinberg (prohvet Maltsvet), kes andis sellele liikumisele usulise vormi.

Väljarändamine.

Talupojad koostasid salaja parunite ülekohut paljastavaid palvekirju. Nende üleandmist tsaariametnikele korraldas Peterburis elav eesti maalikunstnik *Johann Köler*. Mõisnikud püüdsid palvekirjade saatmist igati takistada ja kiusasid palvekirjade koostajaid halastamatult taga.

Palvekirjad.

1860-ndate aastate kodanlikud reformid Baltimaadel soodustasid küll mõnevõrra kapitalismi arenemist, kuid ei teinud lõppu mõisnike eesõigustele ning ajast ja arust läinud Balti erikorrale.

Kapitalismi arenemine põllumajanduses. Talurahvarahutuste ja 1861. aasta reformi mõjul hakkasid mõisnikud oma majapidamist ümber korraldama kapitalistlikus laadis. Nad ostsid uusi põllutöömasinaid, asutasid viinavabrikuid ja meiereisid ning suurendasid karja. Enamiku töödest mõisas tegid ära palgalised. Sellised ümberkorraldused nõudsid aga palju raha. Raha saamiseks hakkasid mõisnikud asendama teorenti raharendiga ja hakkasid renditalusid päriseks müüma. Seejuures nõuti väga kallist hinda. Kui senine rent-

Talude päriseks ostmine.

nik ei olnud nõus seda hingehinda tasuma, kihutati ta talust minema ja talu müüdi teisele.

Esimestena ostsid talud päriseks jõukad rentnikud, kes olid vajaliku raha kokku ajanud sulaste ja tüdrukute töö arvel. Nendel jätkus raha ka uute põllutööriistade ja parema seemne muretsemiseks. Kehvematel talupoegadel ei olnud raha kogu ostusumma väljamaksmiseks, nad jäid aastakümneteks mõisnike võlglasteks. Mõisavõlg kihutas talupoega veelgi halastamatumalt taga, kui seda oli varem teinud kupja kepp.

Talurahva kihistumine. Koos kapitalismi arenemisega kiirenes talurahva kui klassi kihistumine. Haljale oksale jõudis trügida vaid väike grupp külakurnajaid-kulakuid, kelleks tavaliselt olid möldrid, kõrtsmikud ja suurte talude rentnikud. XIX sajandi viimasel veerandil oli umbes $^2/_3$ Eesti talurahvast ilma maata ja elatus oma tööjõu müümisest. Samal ajal kui jõukad talupojad moodustasid vaid 15% talurahvast, kuulus neile üle 70% talurahva kasutuses olevast maast. Suure talu maade harimiseks ei piisanud ainult oma perest, seepärast palgati taludesse viletsa tasu eest sulaseid ning tüdrukuid, kelle tööpäev kestis varavalgest hilisõhtuni. Ei andnud peremees armu endale ja veel vähem oma palgalistele, kelle hooleks jäid kõige raskemad tööd ja talitused. Mõned maatamehed said peremehe käest harimiseks väikese maalapi koos hütiga talu ääremaadel. Neid hakati nimetama *popsideks* ja nad olid kohustatud tasuma maatüki eest tööga peremehe põllul kõige kibedamal põllutöö hooajal. Keskmike arv aga vähenes. Üksikud nendest muutusid kulakuteks, enamik aga laostus, täiendades niigi arvukat kehvikute ja maatameeste peret.

Popsid.

Moonakad. Paljudel maatameestel ei jäänud muud üle, kui mõisa sulasteks minna. Neid nimetati *moonakateks,* kuna mõisnik tasus neile töö eest peamiselt toidumoonaga. Palju talupoegi aga otsis tööd ja elatust linnades, muutudes seal vabrikutöölisteks-proletaarlasteks.

Kapitalismi arenemine tööstuses. Raudteede ehitamine.

Tekstiilivabrikute linn Narva. Kiire tõusu tegi XIX sajandi teisel poolel läbi Eesti ala tööstus. Uusi vabrikuid rajati peamiselt Narva ja Tallinna. *Narvast* sai suur tekstiilitööstuse keskus, kus tegutses $^2/_3$ Eesti ala vabrikutöölistest. Peale hiiglasliku Kreenholmi Manufaktuuri töötas Narvas veel kalevivabrik, linavabrik ja riidevärvimise ettevõte. Kalevivabrikud tegutsesid ka Kärdlas ja Sindis. Üldse oli tekstiilitööstus tol ajal kõige arenenum tööstusharu Eestis.

Tallinna ehitati masinaehituse, paberi- ja keemiatööstuse ettevõtteid. Lutheri puidutööstus hakkas esimesena Venemaal valmistama vineeri. Selle vabriku toodang leidis ostjaid nii

Venemaal kui ka välisriikides. Vagunite ja vedurite remontimiseks rajati raudteetehased Tallinna ja Valka.

1860-ndatel aastatel algas Eestis raudteede ehitamine. Raudteed soodustasid kaubavahetust ja ühendasid Eesti ala majandust veelgi tihedamini Venemaaga. 1870. aastal valmis *Balti raudtee,* mis algas Peterburist ja viis läbi Narva ning Tallinna jäävaba Paldiski sadamani. Selle raudtee abil muutus Tallinn üheks tähtsamaks Venemaa sadamaks. Ühtlasi oli avatud Põhja-Eesti piimale, lihale ja kartulitele soodus tee Peterburi turule. 1876. aastal hakkasid rongid liikuma Tapa—Tartu liinil, mida hiljem pikendati Valgani, kust pääses edasi Riiga. 1889. aastal avati Valga—Võru—Pihkva raudtee, millega loodi otseühendus Sise-Venemaaga. Nii arenes Eesti ala raudtee kui üks osa ülevenemaalisest raudteevõrgust. **Raudteede ehitamine.**

Uute tehaste rajamine ja raudteede ehitamine suurendas tunduvalt linnade elanikkonda. Kuid siiski jäi Eesti XIX sajandi teisel poolel põllumajanduslikuks maaks. 80% elanikest elas maal ja tegeles peamiselt põllumajandusega. **Linnade kasv.**

Küsimusi.

1. Miks me nimetame teoorjust feodaalseks rõhumiseks?
2. Mida andsid 1860-ndate aastate reformid eesti talurahvale?
3. Millisel kujul toimus talurahvaliikumine Eestis 1860-ndatel aastatel?
4. Mida sa mõistad kapitalismi arenemise all põllumajanduses?
5. Millist mõju avaldas raudteede ehitamine Eesti majandusele?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Kapitalismi arenemine põllumajanduses tõi kaasa ka suuri muudatusi Eesti küla välisilmes. Selle kohta kogus 1873.—1875. a. andmeid silmapaistev eesti keeleteadlane ja üks esimesi koduuurijaid Mihkel Veske, kelle vastavasisulisest kirjutisest esitame järgneva ümberjutustuse.

Esimesed klaasruuduga aknad ilmusid üksikutes valdades juba 60 aasta eest, teistes aga alles 30 aastat tagasi. Ruudud olid algul tihti ainult kämbla laiused. Korstnaid oma elumajadele hakkasid meie talupojad juba 55 aasta eest ehitama; selles asjas on aga vaid aegamisi edasi jõutud. On valdu, kus neid on kuuendikul kuni kolmveerandil elumajadest; enamikus valdades on neid aga ainult üksikuid, mõned vallad on koguni ainsa korstnata.

40 kuni 60 aastat tagasi hakati kartuleid kasvatama põllul, kuna varem oli neid ainult aedades peenrail kasvatatud. Praegu kasvatavad talupojad kartuleid mitte ainult enda tarbeks, vaid mõnes piirkonnas ka viinavabrikutele müümiseks. Lina ja kartul aitavad katta talude rahalisi väljaminekuid.

Umbes 10—12 aastat tagasi hakkasid talupojad peergude asemel põle-

tama petrooleumi. Praegu võib petrooleumi tarvitamist pidada talupoegade keskel üldiseks. Vanad eesti rahvarõivad on mitmes piirkonnas kadumas. Jõukamad talupojad lasevad kodukootud kangaist moodsaid rõivaid valmistada. Saapaid hakkasid meie talupojad kandma 50—60 aastat tagasi; kuni umbes 25 aastat tagasi kandsid saapaid üksnes jõukad talupojad, vaesemad kandsid pastlaid või pajuniinest viiske.

Mõnevõrra varem kui raudtee jõudis Eestisse aurulaev. Esimesest aurulaevast Pärnus kirjutas J. W. Jannsen oma ajalehes «Perno Postimees» 1860. aastal järgmist:

«Kas teate, meie, Pärnu rahvas, oleme seekord ka natuke uhked. Kuidas nõnda? Jah, meil on ka üks aurulaev. Kas see pole asi? Uhkus pole küll iial kiiduasi, aga mis teha, kui süda kõdiseb? Riias, Tartus ja mujal linnades, kus vesi jookseb, olid ammu oma nime peale aurulaevad, meil ei olnud; aga ennäe! nüüd on käes.

Meie M. Strahlbergi kontor on nimetatud rauast tehtud aurulaeva, mis 111 jalga pikk ja peale 16 jala lai ning mille masinal 45 hobuse kangus on, Inglismaalt 25 000 hõberubla eest ostnud. Laeva endine nimi jäeti maha ning pandi nüüd kindralkuberneri härra loaga uus nimi: «Vürst Suvorov». Tema tormab nii ruttu, et 3 penikoormat ehk 21 versta oma vesiratastega tunni sees edasi sõuab. 300 inimest võib ta ära kanda ning peale selle veel 2000 puuda kaupa kaasa võtta. Tema teekäimine saab Pärnu, Riia ja Liibavi linna vahel olema. Esimest korda tormas ta mineval reedel Pärnust Riiga.»

15. TÖÖLISLIIKUMISE ALGUS EESTIS.

Töölisklassi kujunemine ja olukord. Kapitalistlike tehaste ehitamine ja raudteede rajamine tõi endaga kaasa uue klassi — proletariaadi kujunemise. Eesti töölisklass tekkis peamiselt vaesunud talupoegadest ja laostunud käsitöölistest, keda häda sundis oma tööjõudu kapitalistidele müüma. Eesti kuulus Venemaa arenenumate piirkondade hulka, kus tööliste arvu suurenemine toimus võrdlemisi kiiresti. Kui 1860. aastal oli Eestis ainult 6300 tööstustöölist, siis 1894. aastaks oli tööstustööliste arv tõusnud 14 400-ni ja koos raudteetöölistega ligi 19 000-ni.

Tööliste olukord.

Nagu mujal Venemaal, nii oli ka Eesti tööliste olukord äärmiselt raske. Tööpäev kestis tavaliselt 12—14 tundi, kusjuures lõunavaheajaks anti 1 tund. Töötada tuli umbsetes ja räpastes ruumides. Puudus igasugune töökaitse, seepärast olid ka tööõnnetused sagedased. Invaliidistunud tööline vallandati ilma pikema jututa. Milliseks kujunes ta edasine saatus, see kapitalisti enam ei huvitanud.

Madalad palgad.

Tööliste palgad olid väga madalad. Tekstiilitööstuses maksti meestele 8—9 rubla, naistele 6—7 rubla ja lastele 3,5—4 rubla kuus. Samal ajal kulus täiskasvanud töölise ülalpidamiseks kuus vähemalt 10 rubla. Sedagi väikest palka ei saanud töölised tervelt kätte, vaid sellest arvati maha trahvid, tasu arstiabi ja kooli eest ning mõnel pool ka tasu elukorteri, kütte ning valgustuse eest vabrikukasarmus. Tavaliselt maksti palka suure hilinemisega, et sundida töölisi ostma kaupu võlgu vabrikupoest. Igal võimalikul juhtumil määrati trahve, mis läksid vabrikantide ja meistrite taskusse. Heameelega võeti tööle naisi ja lapsi, sest nendele sai meestega võrdse töö eest maksta tunduvalt väiksemat palka.

Mahaarvamised palgast.

Igasuguste õiguste puudumine.

Tavaliseks nähtuseks oli, et vabriku juhtkond ja meistrid mõnitasid ning peksid töölisi. Kreenholmis tegutses koguni vabrikupolitsei, kellel oli voli töölisi karistada rahatrahviga, peksuga või arestiga. Töölistel polnud mingeid poliitilisi õigusi. Streikimine oli keelatud ning streigile õhutamise eest karistati rängalt.

Eriti raske oli nende laste olukord, kes toodi Peterburi kasvatusmajast Kreenholmi tööle. Nad töötasid koos täiskasvanutega, käisid räbalates, said vähe ja halvasti süüa ning kannatasid külma ja peksu. Ebainimlike töö- ja elutingimuste tõttu surid paljud neist juba nooruses.

Paljurahvuseline töölisklass.

Eesti töölisklass kujunes algusest peale Venemaa töölisklassi ühe osana ja oli seepärast oma koosseisult paljurahvuseline. Eestlaste ja venelaste kõrval töötas siinsetes vabrikutes ja raudteedel veel lätlasi, leedulasi, valgevenelasi, ukrainlasi ning teiste rahvaste esindajaid. Erinevatest rahvustest tööliste läbisaamine oli sõbralik ja hea. Tööliste koondumine suurtesse vabrikutesse liitis neid ja õpetas ühiselt tegutsema. Tööliste ühtekuuluvus ilmnes eriti selgesti suuremate streikide ajal, mis kujutasid endast üht osa ülevenemaalisest töölisliikumisest.

Töölisliikumine 1860-ndatel aastatel.

Esimesed tööliste väljaastumised. Tööliste võitlus oma õiguste eest algas Eestis juba 1860-ndatel aastatel. 1860. aastal põgenes Kreenholmist suur grupp saksa naistöölisi, kes olid äsja Saksamaalt palgatud, kuid kes ei kannatanud välja Kreenholmis valitsevat olukorda. 1860-ndate aastate väljaastumised olid veel nõrgad ja killustatud ning seisid vabrikust põgenemises, kaebuste esitamises tsaarivõimudele ja vihatud meistrite peksmises.

1872 Kreenholmi streik.

Esimene suur streik Eestis toimus 1872. aastal Kreenholmis. Streigist võttis osa 5000 eesti ja vene töölist, kes nõudsid töötingimuste parandamist, trahvide vähendamist ja tööpäeva lühendamist 13 tunnile. Kreenholmi streik oli suurim senini Venemaal toimunud streikidest. Streigi mahasurumiseks toodi kohale terve polk sõjaväge ja vangistati aktiivsemad streikijad. Alles pärast seda asusid töölised jälle tööle. Kartes uusi rahutusi, olid kapitalistid sunnitud tegema mõningaid järeleandmisi. Esmakordselt Venemaal esitati Kreenholmi streigi ajal tööpäeva lühendamise nõue. Ühtlasi oli see streik kujunevale töölisklassile heaks kogemuseks võitluses inimväärse elu eest, näitas vene ja eesti tööliste kindlat sõprusliitu.

Streigi tähtsus.

1882 Narva streik.

Kümme aastat hiljem, *1882. aastal* puhkes Kreenholmis uus suur streik, millega sedapuhku ühinesid ka teised Narva tehased. Kokku streikis 5700 töölist ehk 82% Narva tööstustöölistest. See näitas tööliste teadlikkuse ja üksmeele kasvu. Streikijad nõudsid töötasu suurendamist ja ebaõigete trahvide kaotamist, samuti lõpu tegemist vabrikuametnike omavolile. Narva streik oli erakordselt visa ja kestis poolteist kuud. Isegi kohalesaadetud sõjaväeosa ei tulnud kiiresti toime streigi mahasurumisega, sest sõjaväelaste hulgas oli inimesi, kes tundsid töölistele kaasa ega tahtnud nende vas-

tu jõudu rakendada. Streigi mahasurumiseks heideti vanglasse 245 töölist, paljudele jagati kohapeal ihunuhtlust.

1883 Kunda streik.

Narva streigi innustusel toimus 1880-ndatel aastatel Eestis veel teisigi streike. Üheks suuremaks oli 1883. aastal Kunda tsemenditehases toimunud streik, millest võtsid osa kõik 336 Kunda tehase töölist, nõudes töölisi alandavate korralduste kaotamist. Direktori katse ässitada vene töölisi eesti tööliste vastu kukkus täielikult läbi. Kunda töölised astusid oma õiguste kaitseks väga üksmeelselt välja ja alles sõjaväe abil läks korda streigile lõpp teha.

Marksistlike ideede leviku algus.

Streikide mõjul kasvasid tööliste võitluskogemused ja ühtekuuluvustunne. See lõi pinna marksistlike ideede levikuks Eestis. Üheks marksistlike vaadete levimise keskuseks sai Tartu ülikool, kuhu võeti vastu ka neid üliõpilasi, kes osavõtu pärast revolutsioonilisest liikumisest olid teistest Venemaa ülikoolidest välja heidetud. Revolutsiooniliselt meelestatud Tartu üliõpilased uurisid salaja Karl Marxi tähtsamat teost «Kapital» ja organiseerisid marksistlikke ringe. Kuna aga Tartus polnud tol ajal kuigi palju vabrikutöölisi, siis ei jõudnud marksistlikud ideed siin tööliste hulka. Marxi vaadetega tutvusid salaja sissetoodud saksakeelse kirjanduse abil mõned Tallinna töölised, kes ei selgitanud aga neid vaateid laiemalt teiste tööliste hulgas.

Küsimusi.

1. Milline oli vabrikutööliste olukord Eestis XIX sajandi teisel poolel? Tõesta oma seisukohti konkreetsete näidetega.
2. Mida sa mõistad streigi all? Mille poolest erineb streik ülestõusust?
3. Mille poolest erines 1882. aasta streik Narvas Kreenholmi streigist 1872. aastal?
4. Kuidas hakkasid Eestis levima marksistlikud ideed?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

Narva tööliste raskest olukorrast annab tõetruu pildi proletaarne kirjanik Villem Buk, kes kirjutas töötingimuste kohta Kreenholmis 1860-ndatel aastatel järgmist.

Masinad tolleaegsetes Narva vabrikutes olid nii puudulikud, et töölistel nende juures enam kui kaks kätt pidi olema. Kuna Narva aktsionärid, kelle hulgas parun Knoop[1] *kõige kuulsamaks on saanud, niisugust*

---

[1] Ludvig Knoop oli vene suurkapitalist, kelle algatusel osteti Narva rajatavale hiiglaslikule puuvillavabrikule Narva kose juures asuv Kreenholmi saar ja asutati Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri Aktsiaselts. L. Knoop oli aktsionäriks (osanikuks) veel 121 Venemaa puuvillavabrikus, ajades niiviisi tööliste kurnamisega kokku hiiglasliku varanduse.

looduseparandust korda saata ei suutnud, siis lasksid nad töölistel paljajalu töökotta ilmuda, et nad tarbekorral jalavarvastega kaasa aidata võiksid. Nii tuli ketrusmasina juures, kui mõni lõng katkes või sassi läks, jala abil teatud värten seisma panna, kuna kätega sõlmi loodi. Selle juures pidi tööline ühe jala peal seistes kõik musklid pingule tõmbama.

Külm põrand tegi juba lühikese aja jooksul jalad haigeks. Tööliste seas lagunesid veetõbi, jooksva ning mitmesugused kurnavad haigused laiali. Peale selle tuiskasid need masinad käies õlivihma töölistele suhu ja silma, mis tervise peale kole raskesti mõjus.

Niisuguste oludega ei suutnud mehed kuidagi leppida. Paljud nendest jätsid perekonna vabrikusse, ja rändasid Venemaale. Mõned mehed omandasid kusagil maatüki ja kutsusid perekonna järele: teised tulid kerjates Narva tagasi, et naise juures, kes vabrikus töötas, peavarju otsida; mõned jäid endi perekonnale igaveseks kadunuks. Üleüldse kujunes Narvas perekond järgmiselt: naine sai perekonnapeaks, mees tema abiliseks; ja lapsed, kes tol ajal 7-ndast eluaastast töökojas käima hakkasid, pidid juba varakult oma põdejat ema ja tööta isa toitma hakkama.

Narva kalevi-, lina- ja puuvillavabrikud meeste tööd palju ei tarvitanud; nad toetasid end peaasjalikult laste ja naiste väljakurnamise peale. Nõnda hakkas kiutööstuse edenemisega Narvas naiste arv kasvama, meeste arv kahanema.

Küsimusi.

1. Millest oli tingitud tööliste massiline haigestumine Kreenholmis?
2. Kuidas püüdsid perekonnapead-mehed raskest olukorrast väljapääsu leida?
3. Miks kujunesid just naised tekstiilitööstuse peamiseks tööjõuks?

16. RAHVUSLIK LIIKUMINE EESTIS.

Eesti kodanliku rahvuse kujunemine. XIX sajandi teisel poolel toimusid eesti rahva elus suured muudatused. Koos uute tehaste ja ettevõtete rajamisega, kaubavahetuse elavnemisega ja raudteede ehitamisega tugevnesid majanduslikud sidemed Eestimaa üksikute osade vahel. Kui senini pääses talupoeg vaid haruharva oma mõisa või valla piiridest välja, siis nüüdsest peale muutus ta eluviis hoopis liikuvamaks. Paljud vaesunud talupojad läksid elatust ja tööd otsima linna, säilitades aga tihedad sidemed maal elavate sugulastega. Ikka sagedamini sõideti linna kaupade järele. Nii kujunes Eesti alal välja kapitalismile omane *ühtne majanduselu.*

Muudatused eesti rahva elus.

Kui senini nimetasid eestlased end «maameesteks» või «maarahvaks», siis nüüd muutus üldtarvitatavaks «eestlase» nimetus. Eestlaste-vaheline järjest tihenev läbikäimine aitas kaasa eesti murretest eraldunud *ühise kirjakeele* võidulepääsule. Koos ühise majanduselu ja kirjakeelega hakkas arenema ka *eesti rahvuslik kultuur* — tekkisid eesti kirjandus, kunst, teater, muusika ja koolid. Eesti rahva hulgas kujunesid uued klassid — töölisklass ehk proletariaat ja kodanlus. Nii kujunes samaaegselt mitmete teiste Venemaa rahvastega XIX sajandi teisel poolel aegamööda välja ka eesti kodanlik rahvus, mida lõhestasid juba algusest peale vastuolud ekspluateeritavate ja ekspluateerijate, töörahva ja tärkava eesti kodanluse vahel.

Mis pidurdas eesti rahvuse arenemist?

Kuid noor eesti rahvus ei saanud vabalt areneda. Endiselt võimutsesid eestlaste maal *balti-saksa mõisnikud.* Nende käes oli maa ja suurem osa talupoegi pidi nende sõna kuulama. Enamik talupoegi vihkas endiselt mõisat, nähes selles oma viletsuse peamist süüdlast.

Kogu eesti rahvas oli sel ajal täiesti õigusteta. Kõrgemateks tsaariametnikeks, kohtunikeks ja politseiülemateks olid tavaliselt balti-saksa mõisnikud, kes töötasid käsikäes tsaarivõimudega. Seepärast ei leidnud talupoeg kusagilt kaitset mõisnike ülekohtu vastu.

Mõisnikud.

Mõisnikud takistasid igati eesti rahva kultuurilist arene-

Kirik. mist. Nende abimeheks sealjuures oli kirik. Igal pühapäeval manitsesid pastorid kirikukantslist rahvast mõisnike sõna kuulama. Ka eesti rahvakool allus mõisnikele ja pastoritele.

Kool. Koolimajad olid endiselt väga viletsad. Lõviosa koolitundidest kulus usuõpetuse tuupimisele ja kirikulauludele. Baltisaksa mõisnikud ja pastorid püüdsid eestlasi saksastada.

Eesti rahvuslik liikumine. XIX sajandi 60—80-ndatel aastatel tekkis Eestis laialdane liikumine balti-saksa mõisnike keskaegse võimu, mõisnike ja kiriku vaimse surve ning rahvusliku rõhumise vastu. Seda liikumist me nimetamegi *eesti rahvuslikuks liikumiseks.* See oli ülddemokraatlik liikumine, kuna sellest võttis osa kogu talurahvas, töölised, haritlased ja linna väikekodanlus. Kuigi eesti talurahva erinevate osade — kulakute ning maatameeste ja sulaste vahel esinesid juba teravad vastuolud, ühendas neid siiski ühine vaen mõisniku vastu. Rahvuslik liikumine oli oma aja kohta arenemist edasi viiv, *progressiivne liikumine,* mille eesmärgiks oli pärisorjusliku korra igandite hävitamine.

Rahvusliku liikumise iseloom.

Rahvuslik liikumine kasvas välja talurahva klassivõitlusest. Juba XIX sajandi esimesel poolel astusid esimesed eesti haritlased — *Friedrich Robert Faehlmann* ja *Friedrich Reinhold Kreutzwald* võitlusse talurahva pimestamise ja pärisorjusliku rõhumise vastu. Faehlmann hakkas rahvaloomingu alusel koostama *eesti rahvaeepost «Kalevipoeg».* Tema varajase surma järel jätkas seda tööd Kreutzwald, kelle pingutuste tulemusena eepos ilmus aastail 1857—1861 trükist. «Kalevipoeg» õhutas rahvast võitlusele mõisnikega ja sisendas veendumust, et eestlased on suutelised looma oma kultuuri.

«Kalevipoeg».

Palvekirjade esitamine tsaarile.

Rahvusliku liikumise üheks esimeseks tähtsaks ürituseks oli *kollektiivsete palvekirjade* esitamine tsaarile. Sellega tegid algust Viljandimaa talupojad 1860-ndate aastate keskel. Nad kaebasid mõisnike ülekohtu üle, palusid renti ja talude ostuhindu alandada, anda suuremaid õigusi eesti keelele ning vabastada kool pastorite ja parunite ülevõimu alt. Eesti talupojad lootsid vääralt, et tsaar neid aitab. Tegelikult seisis tsaar mõisnikega ühe mütsi all ja jättis kõik rahva palved rahuldamata.

Eesti Aleksandrikool.

Umbes samal ajal tekkis Viljandimaa talupoegade ja koolmeistrite hulgas mõte asutada eestikeelne *kõrgema astme kool,* mida hakati nimetama Eesti Aleksandrikooliks. Pärast korduvaid palveid lubasid tsaarivõimud raha koguda selle kooli asutamiseks. Kooli käimapanemiseks oli vaja suur summa — 100 000 rubla. Selle summa kogumiseks asutati üle Eesti 130 nn. Aleksandrikooli abikomiteed, mille tegevust juhtis Tartus asuv peakomitee. Rahvas toetas innukalt uue

kooli asutamise mõtet. Annetusi laekus rohkesti, sealhulgas ka kõige vaesematelt talupoegadelt ja linnatöölistelt. Pastorid ja mõisnikud püüdsid abikomiteede tegevust igati takistada, kuid see andis rahvale veelgi hoogu juurde.

Eesti seltsid.

1860-ndate aastate teisel poolel asutati mitmeid seltse, mille eesmärgiks oli eesti kultuuri arendamine. Nendes «laulu ja mängu seltsides» peeti kõneõhtuid, harrastati koorilaulu ja näitekunsti. Tallinnas oli selliseks seltsiks «Estonia», Tartus «Vanemuine». 1870-ndate aastate alguses asutatud *Eesti Kirjameeste Seltsi* ülesandeks oli eestikeelsete raamatute, eelkõige aga heade kooliõpikute väljaandmine.

Esimene üldlaulupidu

1869. aastal peeti Tartus I Eesti *üldlaulupidu.* Kogu Eestist tuli kokku umbes 800 lauljat ja pillimeest ning kaks korda rohkem kuulajaid. Pidu andis omalt poolt tõuke patriootiliste meeleolude kasvule rahva hulgas ja innustas julgemini võitlema.

Eestikeelsed ajalehed.

Tähtsat osa rahvuslikus liikumises etendasid *eestikeelsed ajalehed.* Tuntumad ajalehed olid «Eesti Postimees» Tartus ja «Sakala» Viljandis. Kuigi ajalehed ilmusid vaid üks kord nädalas, aitasid nad palju kaasa rahva lugemisoskuse arendamisele ja silmaringi avardamisele.

Kaks suunda rahvuslikus liikumises. Kuna rahvuslikust liikumisest osavõtjad kuulusid eesti ühiskonna erinevatesse klassidesse ja kihtidesse, mõistsid nad ka liikumise eesmärke erinevalt. Nii tekkis kaks erinevat suunda eesti rahvuslikus liikumises.

Tagurlik suund.

Ühe suuna eesotsas seisid *Johann Woldemar Jannsen* ja pastor *Jakob Hurt.* Jannsen oli ajalehe «Eesti Postimees» toimetaja. 1860-ndatel aastatel kirjutasid selles ajalehes kõik tolleaegsed eesti kirjamehed. Jannsen astus küll välja parema hariduse eest eesti rahvale, kuid hoidus kõnelemast rahva tõelisest viletsusest, et mitte pahandada mõisnikke.

J. Hurt oli väljapaistev kultuuritegelane ja rahvaluulekoguja. Olles Aleksandrikooli organisatsiooni juht, võitles ka tema emakeelse hariduse eest. Kuid Hurt ei nõudnud õigusi eesti talurahvale. Pastorina manitses ta rahvast «kõigi ülemate» sõna kuulama. Jannsen ja Hurt väljendasid rahvuslikus liikumises külakodanluse huve, kes ei soovinud, et võitlus mõisnike vastu muutuks liiga massiliseks ja teravaks.

Demokraatlik suund.

Enamik rahvuslikust liikumisest osavõtjaid hoidus teise leeri — rahvusliku liikumise *demokraatliku suuna* poole. Seda suunda juhtisid kooliõpetaja ja ajalehetoimetaja *Carl Robert Jakobson* ning maalikunstnik *Johann Köler.* Nad tundsid sügavalt kaasa talurahva laiade hulkade viletsusele ja nõudsid, et eestlastele antaks niisama palju õigusi, kui neid oli balti-saksa aadlil. Samuti nõudsid nad eesti rahvale pare-

C. R. Jakobson.

mat haridust ja kooli vabastamist kiriku mõju alt. Demokraatlikule suunale oli iseloomulik kõigi rahvaste sõpruse ja vendluse idee. Oma liitlast võitluses balti-saksa mõisnike vastu nägid nad vene rahvas. «Ma tunnen ikka enam ja enam ära, et venelastega sõpruses meie üksi neid eesmärke kätte võime saada, mida meie rahva paremad mehed taga nõuavad,» kirjutas C. R. Jakobson.

Sõprus vene rahvaga.

C. R. Jakobson ja tema «Sakala». C. R. Jakobson oli tulihingeline võitleja mõisnike ja kiriku vastu. Tema noorpõlv möödus metsarikkas Tormas, kus ta isa oli köstriks ja kooliõpetajaks. Pärast isa surma asus julge, tahtekindel ja selge mõistusega noor Jakobson koolmeistri kohale. Peagi sattus ta kohaliku mõisniku ja pastoriga vastuollu. Neile ei meeldinud eelkõige see, et noor kooliõpetaja püüdis oma õpilastele anda sügavamaid teadmisi ajaloost ja geograafiast. Jakobson ei painutanud pead kohalike võimumeeste ees ja oligi sunnitud Torma kooliõpetaja kohalt lahkuma.

Noorpõlv Tormas.

Mitu aastat elas Jakobson Peterburis, kus ta õppis kõrgelt hindama vene rahvast ja kultuuri. Peterburis tutvus noor kooliõpetaja teiste eesti haritlastega, kes mõtlesid selle üle, kuidas vabastada oma rahvas mõisnike ikkest. See üritus saigi edaspidi Jakobsoni elu sisuks.

Peterburis.

1860-ndate aastate teisel poolel hakkas Jakobson kirjutama kooliõpikuid ja tegema kaastööd «Eesti Postimehele». Rahvale meeldisid Jakobsoni julged kirjutised. Laialdaselt tun-

«Kolm isamaa kõnet».

tuks sai Jakobson oma «Kolme isamaa kõnega», mis ta pidas Tartus «Vanemuise» seltsis. Jakobson kõneles sellest, kuidas eestlased enne saksa röövvallutajate tulekut elasid vabalt. Saksa rüütlid röövisid eestlastelt kõik, mis nendel oli: maa, inimõigused ja võimalused kultuuriliseks arenemiseks. Mõisnikud ja pastorid hakkasid nüüd Jakobsoni vihkama, nimetades teda «kõige kardetavamaks mässajaks».

Mitmel korral taotles Jakobson tsaarivõimudelt luba uue ajalehe väljaandmiseks, kuid mõisnike vastuseisu tõttu ei saanud seda. Jakobson otsustas nüüd hakata põllumeheks — ta ostis endale võlgu Kurgja talu Vändras. Lõpuks, pärast 10 aastat kestnud ootamist ja paljusid palvekirju, anti Jakobsonile luba asutada ajaleht. 1878. aastal hakkas Viljandis ilmuma Jakobsoni *«Sakala»*.

Ajaleht «Sakala».

«Sakala» veergudel pidas Jakobson visa võitlust mõisnike ülekohtu ja pärisorjusliku korra igandite vastu, eesti rahva õiguste eest. «Sakala» kirjutas sellest, kuidas just mõisa raske surve tõttu elavad eesti talupojad ikka veel viletsuses. Ajaleht astus teravalt välja kirikutegelaste vastu, kes püüdsid rahvast endist viisi rumaluses hoida. Julgelt nõudis Jakobson oma lehes suuremaid õigusi eesti koolidele ja eesti keelele, püstitades nõude, et kõik Eesti alal elavad inimesed oleksid poliitiliselt ja rahvuslikult võrdsed.

Tõtt rääkida ajalehes oli tol ajal väga raske, sest seda takistas tsensuur. Ometi oskas Jakobson nii kirjutada, et kõik tema võitlevast mõttest aru said. 1879. aastal suleti «Sakala» mõisnike pealekaebusel 8 kuuks. Kui aga leht uuesti ilmuma hakkas, kasvas rahva poolehoid «Sakalale» veelgi. «Sakala» levis kõikjale üle Eesti, tal oli rahva hulgas palju kirjasaatjaid-kaastöölisi. Pastorid kaebasid oma jutlustes: eesti rahvas ei usu enam Jeesus Kristust, vaid «Sakalat». Keset pingelist võitlust rahva õiguste eest haigestus Jakobson 1882. aasta varakevadel raskelt ja suri peagi.

Jakobsoni surm.

C. R. Jakobsoni, samuti kogu rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegevus aitas laiendada rahva silmaringi ja ergutas võitlema võõrrahvusest mõisnike ikke ning rahvusliku rõhumise vastu. Nii etendas rahvuslik liikumine progressiivset osa eesti rahva elus.

Rahvusliku liikumise langus. 1880-ndate aastate reformid. 1880-ndatel aastatel teravnesid vastuolud eesti jõuka külakodanluse ja maata talurahva vahel. Maata talupojad hakkasid ikka ägedamalt välja astuma peremeeste vastu. Nad nõudsid suurtalude jagamist. Linnades astus töölisklass järjest aktiivsemalt võitlusse kapitalismi vastu.

Rahvahulkade huvi rahvusliku liikumise ürituste vastu vaibus. Eesti Aleksandrikooli asutamise katse eestikeelse koo-

lina nurjus. Eesti Kirjameeste Selts suleti. Eesti kodanlus otsis ikka enam koostööd balti parunitega ja toetas tsarismi tagurlikku poliitikat.

1880-ndate aastate keskel viis tsarism Baltimaadel läbi mõningad reformid. Balti kubermangudele laiendati üldjoontes Vene politsei- ja kohtusüsteemi. Politsei ja kohus allutati täielikult keskvõimule ja sakslaste asemel pandi seal ametisse vene ametnikud. Sellega vähenes mõnevõrra kohalike parunite võim. 1886. aastast peale hakkas tsarism teostama aktiivset ümberrahvustamispoliitikat. Ametliku keelena võis asjaajamises kasutada ainult vene keelt. Ka õppetöö koolides ja ülikoolis pidi toimuma vene keeles. See oli tagurlik poliitika, millel oli siiski ka positiivseid jooni: ta kärpis balti parunite ja pastorite senist ülevõimu ja aitas kaasa vene keele oskuse levimisele eesti rahva hulgas.

1880-ndate aastate reformid.

Küsimusi.

1. Millised on rahvuse tunnused?
2. Milline oli eesti rahvusliku liikumise iseloom?
3. Nimetage rahvusliku liikumise tähtsamaid üritusi.
4. Iseloomustage kahte suunda rahvuslikus liikumises.
5. Miks kiusasid parunid ja pastorid C. R. Jakobsoni ning tema mõttekaaslasi taga?
6. Millest oli tingitud rahvusliku liikumise allakäik?

DOKUMENTAALSET MATERJALI.

V. I. Lenin kirjutas 1913. a. artikli «Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta», milles ta käsitles ka rahvuslikku liikumist. Toome sellest artiklist mõned katkendid.

«Rahvuslikkuse põhimõte on kodanlikus ühiskonnas ajalooliselt paratamatu, ja marksist, arvestades seda ühiskonda, tunnustab täiesti rahvuslike liikumiste ajaloolist seaduspärasust. Kuid et see tunnustamine ei muutuks natsionalismi apoloogiaks[1]*, on tarvis, et ta piirduks kõige rangemalt ainult sellega, mis neis liikumistes on progressiivset...*

Progressiivne on rahvahulkade ärkamine feodaalsest tardumusest, nende võitlus igasuguse rahvusliku rõhumise vastu, rahva suveräänsuse[2]*, rahvuse suveräänsuse eest... Kõrvaldada igasugune feodaalne ike, igasugune rahvuste rõhumine, igasugused ühe rahvuse või ühe keele eesõigused — seda on proletariaat kui demokraatlik jõud tingimata kohustatud tegema, sellest on tingimata huvitatud proletaarne klassivõitlus, mida rahvuslik nägelemine ähmastab ja pidurdab...*

Aktsiaseltsides istuvad koos, täiesti üksteisega ühte liitudes, eri rahvustest kapitalistid. Vabrikus töötavad koos eri rahvustest töölised. Iga tõesti tõsise ning sügava poliitilise küsimuse puhul toimub rühmitumine klasside, mitte aga rahvuste järgi.»

---

[1] *natsionalismi apoloogia* — oma rahvuse põhjendamatu ülistamine.
[2] *rahva suveräänsus* — rahva iseseisvus, sõltumatus.

Küsimusi.

1. Millise klassi seisukohalt andis V. I. Lenin hinnangu rahvuslikule liikumisele?
2. Mida pidas V. I. Lenin progressiivseks rahvuslikes liikumistes?
3. Mille alusel toimub inimeste rühmitumine tähtsate poliitiliste küsimuste lahendamisel?

C. R. Jakobson kirjutas ajalehtedes korduvalt eesti rahvakooli raskest olukorrast. Alljärgnev katkend ilmus ajalehes «Eesti Postimees» 20. mail 1870. a.

Meil on ju ka seitsesada rahvakooli, aga paraku, mis koolid need on? Võtame neist 50 tükki maha, siis ei tea, kas neid teisi enam koolideks tohime nimetada. Natuke mõistuseta lugemist, katekismuse viie peatüki päheõppimist, mõnd piiblilugu ja lauluviisi, see on kõik, mis seal õpetatakse. Harva on neid koolisid, kus kirjutamist ja rehkendamist igale lapsele õpetatakse. Hakka pealegi maaseletust[1] või maailma sündinud asju[2] küsima, siis vaata ette, et sind mõni maailma ees mõneks mässajaks ja rahva ülesässitajaks ei võta välja tutulututada...

Meie koolides nõutakse, et koolmeistrid ja koolilapsed kuus päeva peavad pühitsema[3] ja seitsmendal tööd tegema. Kas see üks pöörane nõudmine ei ole? Sel viisil ei tehta ka mitte jumalasõna ja usku rahvale armsaks, vaid läilaks: mis üleliig, on üleliig, ning seda ei jõua keegi terve ihu ja vaimuga ära kanda. Mis aga läila on, see ei ole ka armas, ja rahvas on teda iga silmapilk valmis maha jätma, nagu meie ka ju oleme näinud ja veel iga päev näeme.

Küsimusi.

1. Millise hinnangu andis Jakobson tolleaegsetele eesti koolidele?
2. Kuidas suhtus Jakobson usuõpetusse?
3. Mida võime järeldada sellest katkendist rahva usklikkuse kohta?

Mõisnike ja pastorite hulgas kutsusid erilise viha C. R. Jakobsoni vastu esile tema «Kolm isamaa kõnet», millega ta esines 1868. ja 1870. aastal Tartus «Vanemuise» seltsis. Kõneldes eesti rahva minevikust, kujutas Jakobson seda sihilikult suurejoonelisemana, kui see tegelikult oli. Leidke järgmisest katkendist kohad, kus C. R. Jakobson idealiseerib eestlaste minevikku, ja selgitage, miks Jakobson sellist võtet kasutas.

«Seesugusel rahval aga, kellel peale tema seitsesaja-aegse vangipõlve veel seesugune keel ja veel seesugused laulud on, nagu nad meie «Kalevipojas» kokku on pandud, — seesugusel rahval, ütlen ma, on tõesti kord

---

[1] maateadus.
[2] ajalugu.
[3] palvetama.

ka paremad ajad, on üks valguseaeg olnud, millest aga meie endale enam üht täielikku pilti ei või teha. Mis meie teame, on siis lühidalt see, et vanad eestlased kui üks prii rahvas hoolsasti põldu harisid, mere peal palju kauplesid ja vahvate sõjameeste nime all kõigis põhjapoolseis maades kuulsad ja kardetud olid. Nad pidasid teiste kuulsate rahvastega sõprust ja nende saadikud käisid kuni Itaaliamaale. Neil oli üks korraline valitsus, sest nende vanemad käisid iga aasta koos nõu pidamas, kelle all nad ka sõdisid... Nad ehitasid kindlaid lossisid ja kõrgeid kantsisid ning nende templid olid kulla ja kalliskividega ehitud. Seda leiame kõik oma rahva juurest ligi tuhat aastat tagasi, kus veel palju Euroopa maid metsapimedusega oli kaetud ja kus Euroopa rahvas elas, kes metsloomadest palju paremad ei olnud. Kui me nüüd selle peale mõtleme ja meelde tuletame, mis pärast tuli, siis peame hüüdma: «Tõest **see aeg** *oli eesti rahva* **valguse-aeg***! Ei oleks mitte söödikute parved selle valguse kui paksude pilvedega kinni katnud ja oma teravate küüntega eesti elusoontesse igal pool kui ämblikud kinni hakanud, tõesti, eesti rahvast nimetaks maailm nüüd seesamasuguse auga nagu ta praegu kõige ausamaid Euroopa rahvaid nimetab!»*

17. EESTI KULTUUR XIX SAJANDI TEISEL POOLEL.

Eesti rahvusliku kultuuri arenemine. XIX sajandi teisel poolel pandi kindel alus eesti rahvuslikule kultuurile. Vaatamata balti parunite ja pastorite vastuseisule laienes rahvakoolide võrk ning suurenes õpilaste arv. Sajandi lõpuks oskas ligi 80% Eesti ala täiskasvanud elanikkonnast lugeda. Tekkis ka *eesti rahvuslik haritlaskond,* mis koosnes peamiselt kooliõpetajatest, vallakirjutajatest, aga vähesel määral ka ülikooliharidusega eesti arstidest, advokaatidest ja keskkooliõpetajatest. Sel perioodil kujunesid välja eesti kirjandus, kujutav kunst, muusika ja teater. Laialdaselt hakati koguma rahvaluulet.

Vene kultuuri mõju.

Kuni XIX sajandi 80-ndate aastateni olid eesti haritlased kokku puutunud peamiselt saksa kultuuriga. 1880-ndatest aastatest peale kasvas aga tunduvalt eesrindliku vene kultuuri mõju. Eesti kirjanikud, kunstnikud ja heliloojad olid tihedates sidemetes Venemaa kultuurikeskustega, eelkõige Peterburiga, kus nad õppisid lähemalt tundma vene kultuuri rikkusi. Eesti keelde tõlgiti järjest rohkem suurte vene kirjanike Puškini, Lermontovi, Gogoli, Lev Tolstoi jt. teoseid, mis levisid laialdaselt rahva hulgas. Tartu ülikooli kaudu tihenesid sidemed ka eesrindliku vene teadusega, seda eriti sajandi lõpus.

Kahe kultuuri võitlus.

V. I. Lenin õpetab, et igas rahvuslikus kultuuris esineb üheaegselt kaks erinevat kultuuri — ekspluateerijate rahvavaenulik kultuur ja laiade rahvahulkade demokraatlik kultuur. Kahe kultuuri vaheline võitlus ilmnes selgesti ka eesti rahvusliku kultuuri arenemises XIX sajandi teisel poolel. Valitsevate klasside kultuur püüdis õigustada Baltimaadel esinevat rõhumist ja ülekohut ning teenida parunite ja nende eestlastest käsilaste huve. Kuni 1880-ndate aastate lõpuni oli keskkoolides ja Tartu ülikoolis õppekeeleks ainult saksa keel, mis seejärel asendus vene keelega. Teadus ja trükisõna olid suurel määral Baltimaade sakslaste käes, kes kasutasid seda oma olematute «teenete» esiletõstmiseks, teiste rahvaste halvustamiseks, pärisorjuse ning luteri usu kiriku ülistamiseks.

Veidigi vabamate mõtete väljendamist takistas tsaristlik tsensuur, mis vaatas kõik trükitooted enne avaldamist läbi.

Seevastu võitles demokraatlik kultuur eesti rahva vabaduse eest ja astus välja feodaalkorra igandite vastu. Tänu sellele kuulus demokraatlikule kultuurile rahvahulkade toetus ja poolehoid.

Eesti kirjanduse ja teatri arenemine. Eesti rahvusliku kirjanduse rajajateks olid Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Nende tegevusest oli juttu juba eespool.

Luule. Luule alal kerkisid esile *Lydia Koidula, Mihkel Veske* ja *Ado Reinvald,* kelle luuletused innustasid rahvast võitlusele vabaduse eest ning äratasid kodumaa-armastust. Mitmed nende luuletused on innustanud heliloojaid looma rahvalikke koorilaule, mis kuuluvad tänapäevalgi meie laulukooride repertuaari. Sellised on näiteks L. Koidula sõnadele loodud laulud («Emasüda», «Sind surmani!», «Mu isamaa on minu arm!») ning Mihkel Veske («Ilus oled, isamaa!», «Kas tunned maad...») ja Ado Reinvaldi («Kuldrannake») sõnadele loodud laulud.

Proosa. Proosakirjanikest tuleb mainida *Juhan Kunderit* ja *Eduard Bornhöhed.* 17-aastase noormehena kirjutas Bornhöhe oma parima jutustuse «Tasuja», mis on tänapäevani jäänud meie noorte üheks lemmikraamatuks. See innustav teos võitis kohe ilmumise järel (1880) väga laialdase populaarsuse rahva

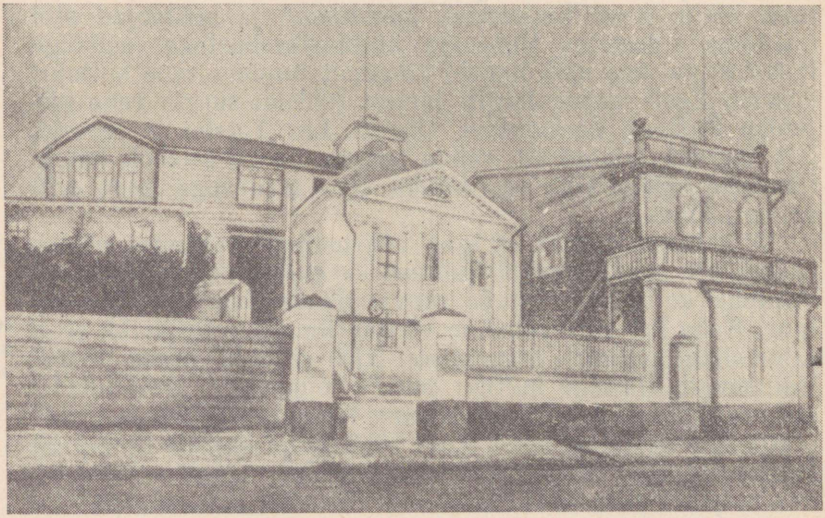

«Vanemuise» seltsi vana maja Tartus, kus toimusid eesti teatri esimesed etendused.

hulgas. Bornhöhe sulest ilmusid veel ajaloolised jutustused «Villu võitlused», mille tegevus toimub nagu «Tasujaski» 1343. aastal, ja Liivi sõja sündmusi käsitlev «Vürst Gabriel». J. Kunder sai tuntuks just oma näidendiga «Kroonu onu», mida tol ajal mängiti nii maal kui ka linnas väga palju.

Rahvaluule kogumine.

Rahvaluule ulatuslikku kogumist alustas Fr. R. Kreutzwald, kes nägi rahvaluules mitte ainult vanavara, vaid just rahva võitlusvaimu ja enesetunde äratamise vahendit. Suure töö tegi rahvaluule kogumisel ära *Jakob Hurt,* kes õhutas kogumistööle 1400 inimesest koosneva kaastööliste väe. Sajandi teisel poolel tehti ära hiiglaslik töö rahvaluule kogumisel ja säilitamisel. Selle töö tulemusel kuuluvad tänapäeval eesti rahvale ühed kõige suuremad vanavara kogud kogu maailmas.

Eesti teater.

Eesti rahvusliku teatri teke on lahutamatult seotud Lydia Koidula ning *«Vanemuise»* laulu- ja mänguseltsiga. Koidula kirjutas ja lavastas *1870. aasta* jaanipäeval «Vanemuise» seltsis eestikeelse näidendi «Saaremaa onupoeg». See sündmus saigi eesti rahvusliku teatri alguseks. 1871. aastal lavastati esimene eestikeelne näidend ka Tallinnas «Estonia» seltsis. Tartu ja Tallinna eeskujul hakati eestikeelseid näidendeid peagi etendama paljudes kohtades üle maa. Suurt tööd tegi «Vanemuise» seltsis asjaarmastaja-näitejuht August Wiera, kes tõi isetegevuslike näitlejatega lavale kõik paremad eesti algupärased näidendid ning pani aluse muusikaliste näidendite ja operettide lavastamisele.

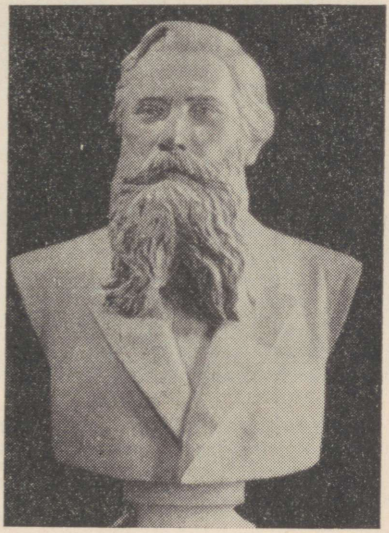

Mihkel Veske. *A. Weizenberg.*

August Weizenbergi ateljee Roomas 1888. aastal.

Kujutav kunst ja muusika. XIX sajandi teisel poolel pandi tugev alus eesti rahvuslikule maalikunstile ja skulptuurile. Enamik tolleaegsetest eesti kunstnikest sai oma ettevalmistuse Peterburi kunstikoolides, vähemal määral ka Saksamaa vastavates õppeasutustes.

Maalikunst.

Eesti realistliku maalikunsti rajajaks oli meile juba tuntud rahvusliku liikumise tegelane *Johann Köler*. Ta pärines kehva talurentniku perekonnast. Suurte raskustega õnnestus tal lõpetada Peterburi Kunstide Akadeemia. Suurepäraste

saavutuste eest maalikunstis anti Kölerile akadeemiku ja professori aunimetused. Tema loomingu paremik on tihedalt seotud eesti rahva eluga. Köleri märkimisväärsemateks teosteks on «Ketraja», «Nõidusunest ärkamine», Fr. R. Kreutzwaldi ja J. Adamsoni portreed.

Esimesteks eesti kujuriteks olid *August Weizenberg* ja *Amandus Adamson*. Mõlemad nad pärinesid kehvast perekonnast ja pidid kunstialase ettevalmistuse saamiseks ületama suuri ainelisi raskusi. Nad olid sunnitud töötama kodumaalt eemal (Peterburis, Pariisis, Roomas jm.), kuna Eestis puudusid tol ajal tingimused loominguliseks tööks. Nii oli Weizenbergil kavatsus valmistada «Vanemuise» monument, et see paigutada Tartu Toomemäele, kuid selle plaani teostamiseks ei saadud kusagilt raha. Weizenbergi loomingu paremikku kuuluvad tolleaegsete tegelaste portreebüstid ja mütoloogilist laadi kujud: «Linda», «Kalevipoeg», «Koit» ja «Hämarik». 1878. aastal korraldas Weizenberg Tallinnas oma teoste näituse, mis oli üldse esimeseks eesti kunsti näituseks. **Skulptuur.**

A. Adamson kajastas oma loomingus sageli mere teemat ja kalurite elu. Laialdaselt on tuntud tema kaks monumenti,

Väägvere pasunakoor.

Üks esimesi pasunakoore asutati 1840-ndatel aastatel Väägveres. Rahvusliku liikumise perioodiks oli see kasvanud suureks orkestriks, mida juhatas D. Virkhaus. Väägvere orkester eisnes ka Peterburis ja Soomes. D. Virkhaus aitas 36 orkestril pillid muretseda ja õpetas neile pillimängu. Teda võib õigusega nimetada eesti puhkpillimuusika isaks.

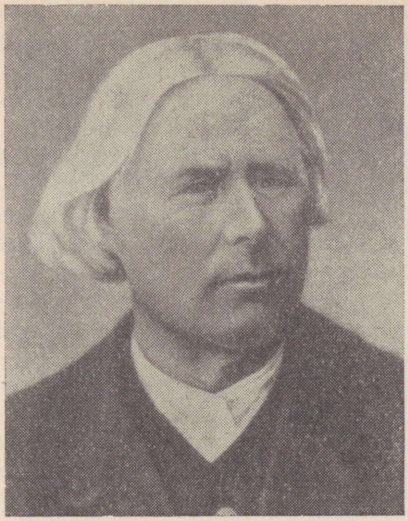

D. Virkhaus.

mis on püstitatud hukkunud laevade mälestuseks: «Russalka» mälestussammas Tallinnas ja hukkunud laevade monument Sevastoopolis.

Muusika. Suuri edusamme tegi ka eesti muusikaelu. XIX sajandi teisel poolel asutati Eestis laialdaselt uusi laulukoore ja puhkpilliorkestreid. Pandi alus laulupidude traditsioonile. Lauluharrastuse ettekäändel loodi mitmeid seltse, millel oli küllaltki tähtis koht rahvuslikus liikumises. Alguses lauldi peamiselt kirikutes vaimulikke laule, kuid koos laulupidudega hakkasid levima ilmalikud laulud ning sai hoogu eesti algupärane muusikalooming. Laulukooride agara tegevuse pinnal kerkisid esile esimesed eesti nimekamad heliloojad — *Friedrich Säbelmann, Johannes Kappel, Miina Härma* ja *Konstantin Türnpu.* Nende lauludes ilmnes selgesti eesti rahvaviiside mõju. Paljud nende laulud kõlavad veel tänapäevalgi meie kooride ettekandes.

Küsimusi.

1. Selgitada V. I. Lenini seisukohta kahest kultuurist igas rahvuslikus kultuuris.
2. Kes olid eesti rahvusliku kirjanduse rajajad?
3. Milles seisnes E. Bornhöhe loomingu tähtsus? Milliseid Bornhöhe teoseid olete lugenud?
4. Mis pidurdas eesti kujutava kunsti arenemist XIX sajandi teisel poolel?
5. Millised olid eesti muusikaelu peamised saavutused?
6. Millist mõju avaldas eesrindlik vene kultuur eesti kultuuri arenemisele?

SISUKORD

1. Ürgkogukondlik kord Eesti NSV territooriumil 3
2. Varafeodaalsete suhete kujunemine (X—XII sajand) . . . 8
3. Eestlased võitluses saksa ja skandinaavia vallutajatega XIII sajandi alguses 14
4. Esimesed sajandid võõra võimu all. Jüriöö ülestõus (1343—1345) 25
5. Majanduslik ja poliitiline olukord XV sajandil ja XVI sajandi esimesel poolel. Teoorjusliku mõisamajanduse algus 32
6. Eesti ala Liivi sõja ajal 39
7. Eesti ala Rootsi aadliriigi koosseisus XVII sajandil 44
8. Elu-olu ja kultuur XVI—XVII sajandil 50
9. Põhjasõja aastad. Eesti ala ühendamine Venemaaga . . . 55
10. Eesti ala Vene aadliriigi osana 61
11. Pärisorjusliku korra lagunemine 67
12. Pärisorjuse kaotamine ja kapitalismi arenemine Eestis XIX sajandi keskpaigani 75
13. Kultuuri arenemine XIX sajandi esimesel poolel 84
14. Kapitalismi arenemine Eestis XIX sajandi teisel poolel 88
15. Töölisliikumise algus Eestis 93
16. Rahvuslik liikumine Eestis 97
17. Eesti kultuur XIX sajandi teisel poolel 105

Юхан Кахк, Хиллар Паламетс, Сулев Вахтре. ИЗ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР. Дополнительный материал к курсу истории СССР для VII—VIII классов. Издание 3-е. На эстонском языке. Художественное оформление Т. Ару. Издательство «Валгус», Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja E. Kaarde. Kunstiline toimetaja H. Keigo. Tehniline toimetaja E. Toomsalu. Korrektor H. Kull. Laduda antud 23. IV 1969. Trükkida antud 11. IX 1969. Kohila Paberivabriku trükipaber nr. 2, 60×90/16. Trükipoognaid 7,0. Arvestuspoognaid 7,10. Trükiarv 23 000. Tellimuse nr. 1765. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 54/58.
Hind 14 kop.

KONTROLLKSEMPLAR

Eesti ala XIX sajandil

NARVA
TALLINN
RAKVERE
EESTIMAA KUBERMANG
PAIDE
LIIVIMAA KUBERMANG
VILJANDI
TARTU
VÕRU

14 kop.

A-30158

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00447484 9